

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

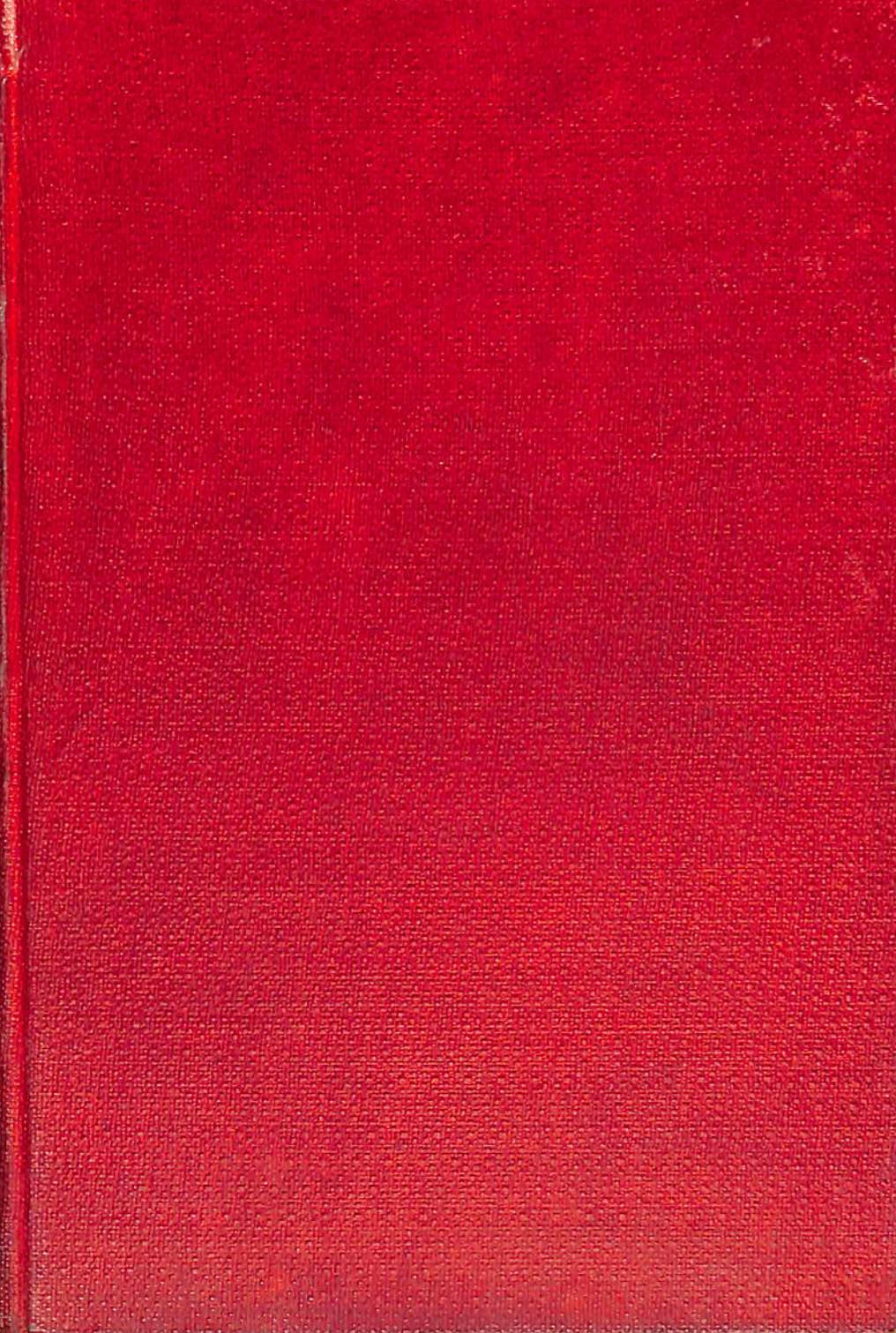
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

859

p 1267

6.

Printed in Turkey

34
124-84
78 ար

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍԿՋԲՈՒՆՔ

ԻՐԱԻԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕՐԷՆՍԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Գ Ր Ե Ց

Յ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ո Ւ Ն Ճ Ե Ա Ն

ԱՐԺԱՆԱՑԱԾ ԻՐԱԻԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐԳԻ
ՎԿԱՅԱԿԱՆԻ ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄՈՒՐԱՏ – ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ
ՎԱՐԺԱՐԱՆԷՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի Վ Ա Ն Ս Ս Դ Ա Ջ Ա Ր Ո Ւ

1902

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Իրաւագէտ չ'եմ եւ ոչ ալ վարդապետ մը իրաւագիտութեան . այլ պարզ amateur մը այդ գիտութեան որոյ ընդհանուր սկզբունքներուն ծանօթանալս մեծապէս նպաստած է մտաւորական զարգացմանս :

Փափաքելով իրաւագիտութեան համար ունեցած սէրէս բաժին մըն ալ Ազգիս հանել եւ նա մանաւանդ տեսնելով մեր մէջ գրեթէ կատարեալ բացակայութիւն մը ներկայ գրուածիս տեսակէն աշխատութիւններու , համարձակութիւն առի գրելու ներկայ ընթացքը հետեւելով բազմահմուտ դասատուիս Պր. Մարգօնիի դասերուն :

Աշխատասիրութիւնս կատարեալ գործ մը կարծելը լուրջ մտքի գործ չ'է անշուշտ . սակայն եթէ ոչ կատարեալ՝ գոնէ սա առաւելութիւնն ունի որ կրնայ իբր ուրուագիծ ծառայել ապագային ամեն անոնց՝ որք ձեռնհասութիւն ունենալով իրաւագիտական ուսման մէջ՝ կամենան աւելի կատարեալ երկասիրութեամբ մը օժտել Ազգը :

Յարութիւն Ունճեան

Նախկին շրջանաւարտ Վենետիոյ

ՄՈՒՐԱՏ – ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ

Վարժարանին

Կոստանդնուպօլիս ,

8/20 Մարտ 1899

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ի Բ Ա Ի Ո Ի Ն Ք

Մարդկոչքիւն և ընկերականոչքիւն. — Արիստոտէլ մարդս սահմանած է քաղաքական կենդանի մը, այսինքն թէ էակ մ'որ եղած է օրէնքներով կառավարուած քաղքի մը մէջ ապրելու համար:

Այս սահմանէն կը հետեւի որ մարդս եականայեւ ընկերական էակ մ'է, որոյ գոյութիւնը կարելի է մի միայն ընկերութեան մէջ, որոյ կենակցութիւնն իւր նմանեացը հետ իւր բնական վիճակն է և որոյ ընկերութեան միացումը համաձայն է թէ իւր ճակատագրին և թէ իւր վախճանին:

Բազում ապացոյցներ կը հաստատեն մարդուս էականայեւ ընկերական այս բնութիւնը:

Նախ մարդկային Բնախօսութիւնը¹ և բնական Գիտութիւններն² են որ կ'ընծայեն մեզ ատոր առաջին ա-

1. Բնախօսութիւնը, Physiologie, բժշկական գիտութեանց այն ճիւղն է որ կը խօսի կեանքին վրայ և այն գործարանաւոր պաշտօններուն վրայ սրոնցմով կեանքը կը յայտնուի: Այս գիտութիւնը կը տարբերի Անդամազննութենէն (Anatomie) այնու համար որ այս վերջինը կ'զբաղի մի միայն գործարաններուն կազմուածքովը:

2. Բնական գիտութիւնները, Sciences Naturelles, տիեզերաբանական գիտութեանց ճիւղերէն մին կը կազմեն. կ'զբաղին կենդանային, բուսային և հանքային տեսակներու յատուկ երեւոյթներովը. կը պարունակեն

Ա. Կենդանաբանութիւնը, Zoologie, ճիւղ մը բնական պատմութեան (histoire naturelle) որ կը խօսի կենդանեաց վրայ,

Բ. Բուսաբանութիւնը, botanique, գիտութիւն մ'որոյ նիւթն է բոյսերուն ծանօթութիւնը, նկարագրութիւնը և դասակարգումը,

Գ. Հանքաբանութիւնը, minéralogie, որ կ'զբաղի երկրա-

պացոյցը . - Մարդս՝ կղզիացած՝ անզոր է և անպաշտպան այն ամենայնի դէմ որ կայ իւր շուրջը . երբ միանայ միւս մարդոց կ'ստեղծէ հրաշալիքներ որք քաղաքակրթութեան յաղթանակներն են . խօսքը իրեն տրուած է հազորգակցելու համար իւր նմանեացը հետ . իրեն ինչի՞ պիտի ծառայեր միացման այս հրաշալի կապը եթէ վիճակուած ըլլար մինակ ապրելու . բաղաձատմամբ միւս կենդանեաց մանկութեան՝ իւր երկար մանկութիւնն ապացոյց մը չ'է՞ արդեօք որ պէտք ունի ապրելու ընկերութեան մէջ : Ասկէ դատ , մարդս վիճակուած է տարածուելու բնակելի երկրիս վրայ և զայն հպատակեցնելու իւր պիտոյիցը : Բայց գիտութիւնը կ'ուսուցանէ որ ամեն ոչ մշակուած և անբնակ երկիր վատառող է . ասոր մէջն է ահա՛ ճշմարտութիւն մ'որ վաւերացուած է ի Պատմութենէն ընդհանրապէս , և մասնաւորապէս ալ գաղթականութեանց հաստատութեանը պատմութենէն : Մշակութիւնը և մարդուս աշխատութիւնը կ'առողջագործեն երկիրն ուր ինքը կը բնակի : Արդ , այս մշակութիւնն ու առողջագործումը արգասաւոր կ'ըլլան միայն երբոր գործուին ընկերութեան մէջ միացած մարդերով :

Մարդուս բնական ընկերականութիւնը ապացուցուած է նաեւ վիճակագրութենէն : Եթէ ընկերային վիճակը

գընտիս մակերեւոյթին վրայ և երկրիս ծոցը տարածուած անգործարանաւոր մարմիններուն նկարագրութեամբն ու դասաւորութեամբը ,

Գ. Երկրաբանութիւնը , géologie , որ է ըսել ուսումնասիրութիւնը երկրային գունտը կազմող նիւթերուն , կը ճառէ զանազան ժայռերուն վրայ սրոնցմով կը բաղկանայ գունդը , այս ժայռերով ձեւացեալ գետիններուն ձեւին , տարիքին , դիրքին վրայ և պատմութիւնը կընէ այն յեղաշրջմանց զորս կրած է երկրագունդը :

1. Վիճակագրութիւնը , Statistique , թիւերով արտայայտուած բնական , ընկերային և քաղաքական եղելութեանց գիտութիւնն է . և սրոյ նպատակն է խորապէս ծանօթանալ ընկերութեան բնութեանը , տարերքներուն տնտեսութեանը , դիրքին և ելեւէջներուն : Վիճակագրութեան լեզուն թուանշաններն են սրոյ այնքան կարեւոր են որքան պատկերներն երկրաչափութեան և նշաններն ալ Գրահաշուին :

հակառակ ըլլար մարդ - էակին բնական սահմանմանը , ազգ մը կազմելու համար միանալուն առթիւ բազմանալու տեղ հասած լինցած պիտ' ըլլար : Արդ փորձը կը ցուցնէ որ ընկերութեան մերձեցումը նպաստաւոր է բազմամարդութեան , մարդուս ֆիզիքական և մտաւորական զարգացմանը : Ապացուցուած է որ զրեթէ գետնի քառակուսի մղոն մը պէտք է հայթհայթելու համար վայրենիի մ'ուտելիքը , մինչդեռ միեւնոյն միջոցը բաւական է քաղաքակրթուած երկրի մը հաղար բնակչացը ուտելիքին : Ռօպէրթսըն իւր Պատմութիւն Ամերիկայի աւնուն երկին մէջ՝ Մէքսիկացւոց և անոնց երկրակալաց Սպանիացւոց վրայ ճառած ատեն՝ դիտած է որ քաղաքակրթուած երկիրներուն բնակիչներն անյատուկ կերպով կոչուած բնական վիճակի մէջ մեծցած մարդոցմէ աւելի զօրաւոր և աւելի կորովի են : Վերջապէս գժուարին չ'է ցուցնելն որ մարդոց մտաւորական կարողութիւնները ֆիզիքական կարողութիւններէն աւելի կը զարգանան ընկերային վիճակին մէջ քան վայրենի վիճակին մէջ :

Մարդկային էակին քաղաքական և բարոյական պէտքերը նոր ապացոյց մ'են մարդուս էականապէս ընկերական ըլլալուն : Ապաքէն զարգանալու համար , մարդկային էակը պէտք ունի ապահովութեան (sécurité) և ազատութեան : Արդ , ընկերութեան վիճակն ամեն ապահովութեան և ամեն ազատութեան էական պայմանն է : Վայրենի վիճակին մէջ այն զոր մէն մի անհատին բնական ազատութիւնը կը կոչեն , հանդիպելով յար և հանապաղ իւր կիրառութեանը մէջ ուրիշի մը բնական ազատութեանը , և ամեն մարդ ալ իւր իրաւունքին սահմանն անցնելու ձգտում մ'ունենալով , կը հետեւի որ ոչ ոք ապահով է վայելելու իւր կարողութիւնները և իւր ազատութիւնը : Զօրութիւնը միայն կարող է սնօրիւնութիւն մ'ընել այդ երկու ընդդիմակաց յաւակնութիւններու մասին . և հոն ուր կը տիրէ զօրութիւնը , չի կայ ոչ ապահովութիւն , ոչ ազատութիւն : Ատոր համար է որ ընկերութեանց որրանին մէջ , այն հեռաւոր ժամանակաց մէջ ուր ընկերային իշխանութիւնը տակաւին պէտք եղած չափով կազմաւորուած չ'էր , դիւցազանց աստուածացումը ուրիշ շարժառիթ չունէր եթէ ոչ մարդ-

կան երախտագիտութիւնը անոնց համար որք իրենց զօրութիւնը կը գործածէին պաշտպանելու տկարները զօրաւորներուն հարստահարութեանցը դէմ:

Ըստ Արիստոտէլի՝ ընկերութեան մէջ ապրելը բնութեան անհրաժեշտ մեկ հակաախտառքիւնն է: Ասոր ապացոյցը սա է որ յանցաւորներու համար հաստատուած զգաստարարական գրութիւնը (système pénitentiaire) որ հիմնուած է կղզիացուցման վրայ, այնպիսի խիստ պատիժ մը կ'երեւի դասապարտելոց զոր աւելի դժուարութեամբ կը կրեն քան թէ տաժանաւոր աշխատութեանց պատիժը սեւ օրերու ուրիշ ընկերներու կենակցութեամբը և որ շատ անգամ՝ ալ այդ կղզիացումը իրենց խեղճին կորստեանը պատճառ կ'ըլլայ:

Վերջապէս պատմութիւնը որ ճշմարիտ դէպքերու նկարագրութիւնն ու մարդկութեան յառաջգիմական զարգացմանը պատկերն է, պատմութիւնը, կըսեմ, կուգայ իւր կարգին իւր բաժինն ընծայել ապացոյցներուն այս ամբողջութեանը: Ո՛ր և է դարու մէջ, որքան ալ անկման վիճակի մէջ գտնուի մարդս, պատմութիւնը կը ցուցնէ մեզ միշտ և ամենուրեք ընտանիքը կազմուած, սեփականութիւնը ճանչուած, կառավարութիւնը հաստատուած, ընկերութիւնը կանխաւ գոյացած: « իրերը, կըսէ Վիգօ¹, իրենց բնական վիճակէն դուրս չ'են կարող կալ և մնալ: Արդ եթէ պատմութեան մեզի ցուցուցած ամենէն հեռաւոր ժամանակներէն ի վեր, մարդկային սեռը ապրած է և կ'ապրի ընկերութեան մէջ, այս ճշմարտութիւնը ինքնին կը լուծէ մարդկային բնութեան ընկերականութեանը խնդրոյն յարուցած մեծ վէճը. » Արդէն ընկերականութեան սկզբունքը ընդունուած է նաեւ թէ հին և թէ նոր ժամանակաց ամենէն մեծ հանճարներու կողմանէ: « Առաջին պատճառն իրարու միանալու, կըսէր Կիկերոն², նուազ է մարդուս տկարութեանը մէջ քան իրեն բնական եղող ընկերակ-

1. Վիգօ, Իտալիոյ ամենէն հսկայ մտաբերէն մին՝ մարդկութեան կտակած է անմահ երկ մ'որոյ տիտղոսն է Նոր գիտառքիւն (scienza nuova). աշխարհիս ամենէն յարգուած գրութիւններէն մին է:

2. Կիկերոն, Յաղագս ընկերաշտոյտքեան:

ցութեան ողոյն մէջ: Որովհետեւ մարդկային տեսակը կղզիացեալ, թափառական և առանձնական անհատներու ցեղ մը չ'է. ան կը ծնի տրամադրութեամբ մ'որ, նոյն իսկ ամեն բանի առատութեանը մէջ առանց պէտք ունենալու օգնութեան. իրեն հարկաւոր կը կացուցանէ մարդկան ընկերութիւնը »:

Այսու հանդերձ ընկերականութեան սկզբունքը հակաակորդներու հանդիպեցաւ, մասնաւորպէս Ժէ. և ԺԲ. դարերուն մէջ: Հոպպէս Անգղիոյ մէջ և Ժ. Ժ. Ռուսոյ Ֆրանսայի մէջ ուրացան մարդկութեան այդ կազմական օրէնքը:

Հօպպէսի՝ տեսառքիւնը. — Ըստ անգղիացի իմաստասէրին, մարդուս առաջին նպատակն է անձնապահպանութիւնը. երկրորդ նպատակն ալ՝ բարեկեցութիւնը: Ամեն միջոց որով կարելի է իրեն ձեռք անցնել վայելում մը կամ հեռացնել շարիք մը, օրինաւոր է: Պէտք չ'ունի իրեն հօգ ընել միւս էակները. իւր զգայարանքներն ու գործարանները իրեն արուած չ'են ուրիշներու օգտին համար, այլ իւր սեպհական օգտին համար: Կարող է ուրեմն ընել ամեն բան աւելցնելու համար իւր բարեկեցութիւնը, նոյն իսկ վնասելով ուրիշներու բարեկեցութեանը: Բայց, այս միտելոյն սկզբունքին հետեւանօք, ուրիշներն ալ իրաւունք ունին դիմադրելու և ինքզինքնին պաշտպանելու: Բնութեան վիճակն է ուրեմն պատերազմի վիճակ: Բայց քանի որ պատերազմի վիճակը նպաստաւոր չ'է անհատներու բարեկեցութեանը,

1. Հօպպէս ծնած է 1588ին: Յստակ և Բացայայտ միտք, իմաստասիրութեան յստակ և սեղմ լեզու մը. գործածել տալու ծառայութիւնը մասոյց: Աքսորական հայրենեացը մեծ յեղափոխութեանը միջոցին, կուսակից Ստուարտներու և տիրապետութեան իւր բոլոր ճիգը թափեց ապացուցանելու համար՝ քաղաքականութեան մասին՝ որ գորութիւնն է միակ յարգելի սկզբունքը, աղբիւրն արդարին և անարդարին. և, բարոյականի մասին ալ, որ մարդս ուրիշ կանոն չ'է կարող գիտնալ եթէ ոչ իւր մասնաւոր շահը, ինչպէս որ իրեն ուրիշ բան չ'է կարող իշխել եթէ ոչ վախը: Այս սկզբունքները պարունակուած են իւր Elementa Philosophica, seu Politia de Cive և Leviathan, sive de Republica անուն գործոցը մէջ:

մարդիկ խաղաղութիւնը վերհաստատելու համար համաձայնած են իրարու, ստեղծելով ընկերակցութեան վիճակը, այսինքն կազմակերպելով իրենց մէջ զիրենք զսպելու և իրարու վնաս հասցնելն արգիլելու կարող զօրութիւն մը:

Ըստ այս տեսութեան՝ ընկերութիւնը ուրիշ բան չ'է ուրեմն եթէ ոչ պատահար մը մարդկութեան: Իւր միակ նպատակն է առջեւն առնուլ պատերազմի վիճակին, և այն ամեն միջոցներն զորս նա պիտի գործածէ այս նպատակու, օրինաւոր են: Ընկերային իշխանութեան իրաւունքն ու պարտքը պիտ' ըլլան կարելի եղածին չափ ոչնչացնել անհատական ուժերը: Այս իշխանութեան կիրաւումները դրուած ամեն սահման վերադարձ մ'ըսել պիտ' ըլլայ պատերազմի վիճակին: Սմենայն ինչ արդար է երբ օրէնքն է զայն հրամայողը:

Այս տեսութեան սա պատասխանը կուտան որ Հօպպէսի փիլիսոփայութիւնը կ'այլափոխէ մարդկային հոգին, թէ կը մերկացնէ զայն ամեն համակրական հակամիտութիւններէ, ամեն վեհանձն զգացումներէ ասոնց տեղը դնելու համար անձնասիրութեան կուռքը: Յանդիմանելի է նաեւ անոր համար որ քաղաքականութեան մէջ կ'երթայ յանգիլ առանց բացառութեանց որպէս և առանց սահմանի տիրապետութեան մը չափազանցութիւններուն: Գալով այն կարծիքին որ « բնութեան վիճակէն յառաջ եկող շարեաց վախը միայն որոշել տուած է մարդկան ապրելու ընկերութեան մէջ », ատի կը հաստատէ ընկերային վիճակին հարկաւորութիւնը մարդկան երջանկութեանը համար, առանց հաստատելու և ոչ մի կերպիւ որ ընկերութիւնը արդիւնքն ըլլայ կամաւոր պայմանադրութեան մը: Եթէ, ընկերային վիճակէն դուրս, մարդս արարածոց ամենէն թշուառն է, ընկերային վիճակն ուրեմն մարդուս բնական վիճակն է, քանի որ ատոր կը հանդպինք ամենուրեք և միշտ, առանց երբէք մէջ տեղը գտնուելու պայմանադրութիւն մ'որ սատարած ըլլայ անոր ձեւացմանը կամ լուծմանը:

Ժ. Ժ. Ռոչսօյի՝ տեսութիւնը. — Ըստ Ժընէվցի իմաստ

1. Ժան-ժաք Ռուսօ ծնած է ի Ժընէվ 1712ին: Մրացի և աղքատ գործաւորի մը զաւակ, իւր երազուն մանկու-

տասէրին տեսութեան՝ մարդս աղատ կը ծնի: Հասարակային այս ազատութիւնն իւր բնութեան հետեւանքն է: Իւր առաջին օրէնքն է հսկել իւր սեպհական պահպանմանը. իւր առաջին իրաւունքն այն է զոր պարտի իւր անձին: Այն ինչ խելքը կը հասնի, ինքը միայն դատաւորն ըլլալով ինքզինքը պահպանելու՝ յատուկ միջոցներուն, կ'ըլլայ և այդ կերպով՝ իւր սեպհական տէրը: Եւ ոչ մի մարդ բնական հեղինակութիւն մը չունենալով իւր նմանույն վրայ, վայրենի անկախութիւն մ'ուրեմն բնական վիճակն է մարդկային էակին: Բայց մարդիկ վազ իսկ կը հասնին այն կէտն ուր « այն արգեքներն որք կը վնասեն իրենց պահպանմանը բնութեան վիճակին մէջ, կը յաղթեն իրենց գիմադրութեամբը այն ոյժերուն զոր մէն մի անհատ կարող է գործածել ինքզինքը կանգուն պահելու համար այդ վիճակին մէջ: Այն ատեն այդ նախնական վիճակը չ'է կարող շարունակուիլ,

թիւնը կանխահաս կերպով զարգացաւ Պլուտարքոսի Մեծ մարդիկ անուն գրութեանն ընթերցանութեամբը: Յաջորդաբար արհեստաւորի մը քով աշկերտ, թրագառակ, ժառանգաւոր, սպասաւոր, ընդօրինակող երաժշտական տետրակներու, բայց նախ քան զամենայն ընտրելագոյն բնութիւն և զարմանահրաշ իմացականութիւն, այս իրարու կատարելապէս ներհակ հանգամանքները իւր անձին մէջ սաստիկ պայքար մը կը յարուցանէին, պայքար մ'որոյ սնունդ և ծնունդ կուտար իւր ամենախոնարհ դիրքին և ամենաբարձր կարողութեանցը միջեւ եղած անդաշնակութիւնը: Իւր բոլոր պերճախօսութեամբը զինուած՝ Ռուսօ իւր 58 տարեկան հասակին մէջ սկսաւ մարտիլ այն ապականեալ ընկերութեան դէմ որ զինքը կը շրջապատէր: Տիժօնի Ակադեմիային կողմանէ առաջադրուած հետեւեալ խնդրոյն վրայ բանախօսութեամբ մը՝ Գիտոռքեանց և արտշէտից վերականգնուիլը նպատակն էր որ մարդիկու կամ աղտոտուող բարբերը: Ժան-ժաք՝ յանուն առաքինութեան՝ դատապարտեց զիտութիւններն ու արուեստները: Զայնս անիրաւ տեղը պատասխանատու ըրաւ այն ապականութեանն որ կ'աղտոտէր ատանց գործածոււմը: Միեւնոյն կաճաւոր հարցուցած ըլլալով նաեւ թէ՛ Ինչ է մարդկան մէջ եղած անհասարարտքեան ժազոնը, և թէ ասիկայ արտուողութեան է թէ ոչ բնական օրէնքէն, Ռուսօ չի փախցուց այդպիսի առիթ մը հարուածելու համար կարգ մը հիմնական

և մարդկային սեռը կը հատնի կը լմննայ եթէ չի փոխէ իւր էութեան եղանակը: Արդ, ինչպէս որ մարդիկ չեն կրնար ստեղծել նորանոր ոյժեր, այլ միայն միացնել և վարել եղածները, ինքզինքնին պահպանելու համար ուրիշ միջոց չ'ունին եթէ ոչ անդամակցելով կազմել ոյժերու գումար մ'որ կարենայ յաղթել դիմադրութեան, զայնս գործածել միակ շարժիչով մը և զայնս միաձայնութեամբ գործել տալ¹ »:

Ոյժերու այդ գումարը կարելի է յառաջ գալ միայն շատերու աջակցութեամբը: Բայց մէն մի մարդոյ ոյժն ու ազատութիւնը իւր պահպանմանը առաջին գործիքներն ըլլալով, ինչպէս զայնս յանձն պիտի առնու առանց ինքզինքնին վնասելու և առանց անհոգանալու այն խնամքները զորս իւր անձին կը պարտի: Ի՞նչպէս

կանոններ որոնց թերութիւնները իրեն կը յայտնէր իւր խիղճը և չի վարանեցաւ ըսելու որ քաղաքակրթութիւնը մարդս թշուառ և յանցաւոր կը կացուցանէ: Ռուսո միայն քննադատելով չի գոհացաւ. համարձակեցաւ նոյն իսկ պարզելու իւր սկզբունքները: Բնկերային դաշինքը կարելի է նկատել մեծահանճար փելիսոփային իւր քաղաքական խորհրդանիշը և *Emile*ն իբր ամենէն կատարեալ և ամենէն գեղակերտ յեշտակարանը իւր իմաստասիրական տեսութեան: Այս վերջին երկին հիմնական սկզբունքը սա է որ մարդս բնականապէս բարի էակ մ'է. սովորական դաստիարակութիւնը զինքը կ'ապականէ, բնութեան սկզբնական ուղղութեանը տեղը զնելով ընկերութեան տարափոխիկ ախտերը: Այս սկզբունքին վրայ Ռուսո կը հաստատէ բացասական դաստիարակութիւնը իբր միայն բարին: Խընդերն արգիլելու վրայ է մանկան շուրջը ո՞ն և է օտար ազդեցութիւն և թողուլ որ նորա ազատութիւնը գործէ խաղաղութեամբ:

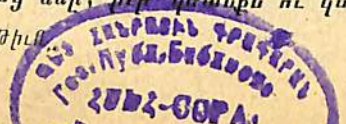
Ժ. Ժ. Ռուսո գրած է նաեւ *Profession de foi du vicair Savoyard, Confession* և երկ մը՝ *La Nouvelle Héloïse*, և այլն: *W*եռած է 1778ին: Իւր երեսուցը նոր կերպարանք մը տուաւ ժԸ. դարու մատենագրութեանը. դէմ գրաւ սկեպտիկեան և նիւթապաշտական շարժմանն որ այդ պարսպային մէջ իւր յեռը կը քարշէր կը տանէր թէ կրօնքը և թէ արուեստները:

1. Ընկերային դաշինք (Contrat Social), Գլուխ Զ., Գերք Ա., էջ 40 և յետ:

զանէլ « ընկերակցութեան ձեւ մ'որ պահպանէ և պաշտպանէ հասարակաց բոլոր ուժովը մէն մի ընկերոջ անձը և ինչքը, որով իւրաքանչիւր ոք, միանալով հանդերձ ամենուն, միայն ինքզինքնին հնազանդի և առաջուան պէս ազատ մնայ »: Ժ. Ժ. Ռուսո կը լուծէ այս հարցը Ընկերային դաշինքով: Իւրաքանչիւր ոք մէջ տեղը պիտի դնէ իւր անձը և իւր բոլոր կարողութիւնը ընդհանուր կամքին գերագոյն տեսչութեանը ներքեւ, և պիտի ընդունի նաեւ իւրաքանչիւր անդամն որպէս անբաժանելի մասն ամբողջութեան: Այս դաշինքին աղէկ ըմբռնուած պայմանները « կը վերածուին ամենն ալ, կըսէ Ռուսո, մէկի, այսինքն, մէն մի ընկերոջ՝ իւր ամեն իրաւունքներովը՝ ամբողջական փոխանցումը հասարակութեան: Իւրաքանչիւր ոք ինքզինքն ամբողջովին տալովը, պայմանն ալ ամենուն համար հաւասար կ'ըլլայ. և պայմանն ալ հաւասար ըլլալովն ամենուն համար, և ոչ մէկուն շահաւոր կ'ըլլայ զայն ուրիշներուն ծանր կացուցանելը: Ասկէ զատ, փոխանցումն առանց վերապահման կատարուելով, միութիւնը կատարեալ կ'ըլլայ իւրովսանն ու և ոչ մի ընկեր այլ եւս պահանջելիք բան մը չ'ունենար. որովհետեւ, եթէ քանի մ'իրաւունքներ մնայ մասնաւորաց, քանի որ հասարակաց գլխաւոր մը չիկայ որ կարենայ վճիռ արձակել անոնց և հասարակութեան միջեւ, իւրաքանչիւր ոք կերպով մ'իւր իսկ գատաւորն ըլլալով, պիտի յաւակնի իսկոյն գատաւոր ընել ինքզինքը ամեն բանի մէջ, բնական վիճակը պիտի մնայ և ընկերակցութիւնը պիտի դառնայ հարկաւորաբար բռնաւորական և ունայն: Վերջապէս իւրաքանչիւր ոք ինքզինքն տալով ամենուն և ոչ մէկու մը տուած կ'ըլլայ. և քանի որ ընկերակցից մը կ'ստանայ իւր տուածին հաւասար իրաւունք մը այդպէսով նա կը շահի համարժէքն այնու դոր կը կորսնցնէ և աւելի զօրութիւն ունեցածը պահելու համար »:

Այս ընկերակցութեան պայմանագրին գործն է արտադրել մէն մի դաշնադիրին մասնաւոր անձին տեղ՝ բարոյական և հաւաքական էակ մը, բաղկացած այնքան անդամներէ որքան քուէ ունի ժողովը. « որն որ նոյն իսկ այս պայմանագրէն կ'ընդունի իւր միութիւնը, իւր հասարակաց ետը, իւր կեանքն ու կամքը »: Այս-

3105

պէս, մարդս նախնականապէս բնութեան վիճակին մէջ է. եթէ անկէ կ'երնէ, ատի իւր հաճութեամբն է, պայմանով մը. և մարդս ընկերական է վասն զի կուզէ այդպէս ըլլալ:

Մարդկային ազատութեանը նկատմամբ Ռուսոյի պարզած տեսութիւնը կը մեղադրեն չափազանց և անկատար ըլլալուն համար: Մարդուս ինքնօրինութեանը քով պէտք էր դնել իրերու յաւիտենական բնութիւնը. անհատական ազատութեանը քով, վայել էր զլուս ծագել գերազոյն և անանձնաւոր խելքին առջեւ, զոր զանց աննուն ուրիշ բանով չ'է կարելի եթէ ոչ անիրաւութիւն գործելով: Ընկերակցութիւնը մարդկան մէջ կընթուած դաշինքի մ'արտադրութիւնը լինելուն գաղափարը պարզապէս երեւակայական է, պատմական տեսակէտով: Այդ քաղաքական դաշինքին գոյութիւնը կը հերքուի եղելութեանց վկայութիւնովը: Պատմութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ որ ընկերութիւնները պայմանադրութեամբ և անկախ ու հաւասար կամքերու հաւասարութիւնովը չ'են սկսած, այլ մարդկային ազատութեան հնազանդութեամբն այնու զոր կ'անուանեն իշխանութիւն Աստուծոյ, աստուածապետութիւն (théocratie): Վերջատուծոյ, իրաւամբ կ'ըսեն որ Ռուսո ուրիշ բան չ'ըրաւ եթէ պէս, իրաւամբ կողմը դարձնել Հօպպէսի գրութիւնը և տեղափոխել տիրապետութիւնը զայն ամբոխին վերադրելով: Ապաքէն, եթէ ամեն ընկերութիւն հիմնուած է պայմանադրութեան մը վրայ, եթէ Տէրածը կը կենայ քմածին դաշինքի մը վրայ, եթէ մասնաւոր կամքերու ամբողջութիւնը կը կազմէ ընդհանուր կամքը, որն որ միակ ճշմարիտ օրէնքն է, ժողովուրդն է միակ մեծը, նորա քմահաճոյքն է բացարձակ և անբռնաբարելի, իր վճիռն ալ ոչ — վերաքննելի:

Եթ. դարու փիլիսոփայներուն վարդապետութիւնը. — Մարդկան ընկերութեան միացումը կամաւոր պայմանադրութեան մ'արդիւնք հաշակող վարդապետութեան համակարծիք գանուեցան նոյնպէս Փուֆէնտօրֆ¹, Պուր.

1. Սամուէլ Փուֆէնտօրֆ (1651-1694) իւր տեսութիւնները կը պարզէ Իրաւունք ընդդէմ անուն զբքին մէջ: Խղճամիտ աշխատող և սակայն թանձր իմացականութեան

լամաքի¹, Մօնթէսքիէօ², և վերջին երկու դարերու իմաստասէրներէն շատերը: Այս վարդապետութեան դէմ կուռեցան առաջները Ֆէնոն, Վօլթեր և վերջերը մասնաւորապէս Տը Պօնալ և Կարոլոս Գօնթ: Բնութեան վիճակին իշխօթին մարթ է նկատել իր կատարելապէս լքուած ԺԹ. դարու փիլիսոփայութեանէն: Այժմ ընդհանրապէս կ'ուսուցանեն որ քաղաքական ընկերութեանց ձեւացումը բնաւ երբէք մարդուս կողմանէ լոկ կամաւոր պատահական եղելութիւն մը չ'է, այլ նախախնամական եղելութիւն մը, մարդկային էակին բնութիւնը վարող օրինաց համաձայն հրաման մը և որոնցմէ մարդկութիւնը չ'է կարողացած խոյս տալու: Ընկերութեան միանալով մարդիկ ուրիշ բան ըրած չ'են եթէ ոչ հնազանդիլ իրենց Արարչին՝ Աստուծոյ՝ օրէնքներուն, կատարելու համար վախճանն որոյ վիճակուած են:

Մարդկային ընկերութեանց պատմական ծագումը. — Ընկերութիւնը սկսած է ընտանիքով. աճած է այդ նոյն ընտանիքին անդամներովը: Առաջին մարդիկը նախ բաժնուած են խումբ խումբ որովհետեւ չ'ունէին պէտք եղած միջոցներն ապրուստի հաւաքաբար ապրելու համար: Շատ վերջը հովուական կեանքը հօտերու միջոցաւ ցեղերու միանալու տիրութիւններն աւելցուցած ըլլալով, այս տեսակ ընկերութիւնը յաջորդեց ընտանիքին: Վերջապէս երկրագործութիւնը հայթհայթելով շատ բազմաթիւ անհատները սնուցանելու միջոցները, վերջ ի վերջոյ կազմուեցան ազգային մարմինները: Բայց ի սկզբան ազգերը առ հարկի քիչ տարածուած էին: Այսու համար է որ Պօսիւէ³ իրաւամբ դիտած է որ հե-

տէր այս Գերմանացին զոր ժամանակը դասած էր Պրօցիասի և Լայպնիցի մէջ տեղը, վաղանցուկ համբաւ մ'ունեցաւ որոյ ապացոյցն է Լայպնիցի սա խօսքն « Օրէնսդէտ այս » բայց փոքրագոյն իմաստասէր »:

1. Պուրլամաքիի (Burlamaqui) դադափարները ամփոփուած են իւր Բնութեան Իրաւունք Սկզբունքը անուն երկին մէջ: Սերնդեամբ Իտալացի՝ ծնած և մեռած է ի Փընէվ (1694-1750):

2. Կարգա Մօնթէսքիէօյին Սգի օրինաց անուն գերբը (Esprit des Lois):

3. Politique tirée de l'écriture (Սուրբ Գիրքէն քաղուած Քաղաքագիտութիւն):

աւար ժամանակաց մէջ մէն մի երկիր իւր թագաւորն ունէր, և թէ Տէրութիւնք փակուած էին նեղ սահմաններու մէջ:

Ընկերութեան մէջ ապրիլը մարդոս հաւար ըստ կանս վիճակ մ'է՞րք ոչ. — ԺԹ. Դարու իմաստասէրներէն Պէլիմ¹ մարդու ընկերակցութեան համար ունեցած հակամխութիւնը անոր յորինուածքին մէկ օրէնքն ըլլալը ուրացած է: Ան ատոր մէջ ուրիշ բան չէ տեսած եթէ ոչ տրամախոհական ձգտում մը: Իւր տեսութեանը համեմատ, ընկերութիւնը մարդու ընտրած մէկ վիճակն է, կամաւոր վիճակ մը: «Մենք ամենքս կ'զգանք, կ'ըսէ, որ մեզ կատարելապէս ներելի է հեռանալու մեր նմաններէն»: Բայց այս ազատութենէն, որոյ գոյութիւնը չ'ուրացուիր, չի հետելիր որ ընկերութիւնը մարդկային էակին համար միակ կամաւոր վիճակ մ'ըլլայ: Երբ ընկերութեան մէկ կամ շատ մ'անդամները զայն կը թողուն, ատով չի դադրիր գոյութիւն ունենալէ: Սակէ գատ տակաւին աշխարհս տեսած չ'է քաղաքական ընկերութեան կամ ազգային մարմնոյ մը կամաւոր լուծումը, իւր անդամոց ազատ հաւանութեամբը կամ ցրուելովը: Եւ արդէն, եթէ ողջանդամ և ողջամիտ անհատներուն ամենքն ալ հաւանին իսկ հրաժարիլ քաղաքական ընկերութենէն, ի՞նչպէս ենթադրել այդպիսի հաւանութիւն մը մանկանց, ապուշներու, ապիկարներու, ցաւագար ծերերու կողմանէ որք կ'ապրին մի միայն աշակցութեամբն ու օգնութեամբն այն ընկերութեան որոյ մասն կը կազմեն: Եթէ ճիշդ է ըսել որ քաղաքական ընկերութիւնները չ'են կարող լուծուիլ զայնս կազմող ամեն անդամոց ազատ և կամաւոր հաւանութեամբը, պէտք է ուրեմն հետեւեցնել որ զայս կազմողը միակ այս հաւանութիւնը չ'է. որովհետեւ թէ ողջմտութեան և թէ միանգամայն իրաւագիտական առածի կարգ անցած կանոն մ'է որ երկու կողմանց սոսկ կամքովը կնքուած պայմանագրութիւնները կը լուծուին մի ներհակ հաւանութեամբ:

1. Գասատու Հոովմէական իրաւագիտութեան Տիփոնի Համալսարանին, վաղահաս վախճան մ'ունեցած է մեռնելով 1844ին, հազիւ 33 տարեկան:

Ընկերութեան մէջ ապրիլը մարդկային էակին հաւար պարտք մ'է. — Այ միայն մարդս բնականապէս ընկերական է, ոչ միայն ընկերութեան մէջ ապրելը մարդկային տեսակին համար անհրաժեշտ միջոց մ'է նիւթական բարգաւաճմանը և բարոյական կատարելագործմանը, այլ ընկերութիւնը դեռ աւելի բարձրէն կ'առնու իւր ծագումը, իւր սկզբունքն է պարտքը: «Մարդու պարտքն է ընկերային կեանքը, ըսած է Ռօսի¹, անկէ դուրս իրեն համար ուրիշ բան չի կայ եթէ ոչ անզգայում և թշուառութիւն»: Ապաքէն մարդկային ընկերութիւնները կը կազմեն գործունէութեան կեդրոններ, կը ներկայացնեն անձնատրուութիւններ որք հզօր կամք մը, մեծ զօրութիւն մ'ունին և որք կը նպաստեն մղելու մարդկութիւնը դէպ յայն յառաջդիմութիւնն որոյ վիճակեալ է և որոյ բնաւ երբէք չը պիտի կարողանան հասնիլ կզգիացեալ մարդիկ:

Իրաւունքը կը ծնի ընկերակախութեան. — Իւր սահմանը. — Ուրեմն մարդս բնականապէս ընկերական է: Մտացի, իւր ճամբուն վրայ կը հանդպի մտացի էակներու. ազատ՝ ազատ մարդերու: Կ'զգայ այն ատեն որ պարտքն է յարգել այն էակներն որք իրեն կը նմանին այնքան կատարելապէս, և թէ ինքն ալ իրաւանք ունի յարգուելու փոխարձարձաբար. կը հասկնայ որ իւր և անոնց մէջ կայ նոյնութիւն, և հետեւաբար հաւասարութիւն իրաւունքի և պարտքի: Մարդուն մարդուն հետ ունեցած այս յարաբերութենէն կը ծնի իրաւունքը, զոր մարթ է սահմանել՝ մարդոս արտարքին պարտքերուն կանոնը, կամ՝ մարդկան իրարու մէջ եղած ստիպողական յարաբերութեանց դաշնակոչութիւնը:

Այս ընդհանուր տեսակէտէն նկատելով՝ իրաւունքը՝ «ծնունդն է մարդկային կեանքին, ընկերութեան, կամ դեռ աւելի նոյն ինքն ընկերութիւնն է. ասկէ աւելի իրական և աւելի կենդանի բան մը չ'է կարող ըլլալ: Մարդ մարդու կարող չ'է դպիլ, ազդեցութիւն բանեցնել վրան, փոփոխել, իշխել անոր, տէր ըլլալ իրերու, առանց տեսնելու միջամտութիւնն իրաւունքին որ կը միացնէ զմարդիկ որ կը կազմէ ընկերային կապը, իւրաքանչիւ.

1. Ընթացք Բաղաքական Տեսութեան Գիտութեան:

ըին շինելով իւր բաժինը, պահելով իւր գանձ մը ամենուն և իւրաքանչիւրին սեպհականութիւնը, կանոնաւորելով հարկաւոր եղած զսոցութիւնները, պաշտպանելով կարծիքները, վարդապետութիւնները, աղանդները... կազմ և պատրաստ պատժելու յանդուգն զառածանքները, ազատութեան պէմ եղած բռնաբարութիւնները...» Մարդկային բնութեան յարակից գոյով, որպէս ընկերականութիւնն որոյ պատուին է, իրաւունքին սկզբունքն ուրեմն յառաջագոյն է մարդկային օրինադրութեանց: Ինչպէս որ առաջին կարկինին շրջագիծ մը քաշելէն առաջ շրջանակը կար և թէ ասոր ճառագայթները հաւասար էին, այնպէս այլ գործողութեան ուղղիչ սկզբունքները կային զայնս ձեւագրելու համար օրէնսգիրաց ըրած փորձերէն անկախ կերպով:

Իրաւունքին և բարոյականին մեջ եղած զանազանութիւնը. — Փիլիսոփայօրէն սահմանելով իրաւունքն է մարդու արտաքին պարտոջը կանոնը: Ար տարբերի ուրեմն բարոյականէն որ մարդկային էակին ներքին պարտոջը կանոնն է:

Արտաքին պարտքերը (որք կ'ըսուին նաեւ իրաւաւական (juridique) կամ կատարեալ) մարդու ազատութեանը դրուած սահմաններ են, մարդկային էակին իւր նմանեացը հետ յարաբերութեանցը մէջ: Անհրաժեշտ արդիւնք ընկերային կեանքին՝ նպատակ ունին սեղմելու այն զեղծումներն որք կ'արգելուն միւսները վայելելու իրենց ազատութիւնը: Ընկերութեան մէջ սպրիւը չը կարենալով գոյութիւն ունենալ առանց այս պարտքերուն կատարմանը, իրենց վաւերացումը խղճէն դուրս է, և ընկերային գոյութեան պահանջումները կ'արտօնեն ֆիզիքական ստիպողութեան մը գործածումը ստիպելու համար մարդս որ զայնս կատարէ:

Ներքին պարտքերը (որք կը կոչուին նոյնպէս Բարոյական) մարդու ներքին ազատութեանը դրուած սեղմումներ են, որն որ ուզածին պէս կը վարէ նորահոգին զէպ ի բարին կամ զէպ ի չարը: Այս սեղմումները համաձայն գոյով մարդկային էակին թէ բնութեանը և թէ սահմանումին, մի միայն մարդու խղճին

1. Lerminier, Իմաստասիրոչքիւն Իրաւագիտոչքեան:

մէջն է իրենց վաւերացումը: Ներքին պարտքերը՝ ակաւոր ըսուած են, որովհետեւ յոգուտ անոնց որոց հանդէպ պարտին կատարուիլ չ'են արտադրեր իրենց գործադրութիւնը պահանջելու դրութիւնը կամ իրաւունքը:

Հատուցանել փոխ տրուած զուամր մը, գնուած բանի մ'արմէքը վճարելը արտաքին պարտքեր են. բայց եղբայրսիրական և բարեգործական գործ մ'ընելը ներքին պարտք մ'է:

Իրենց անմիջական նպատակովը տարբեր՝ Իրաւունքն և Բարոյականը ամբողջովին զանազան մասնաւոր յատկութիւններ ունին: Իրաւամբ գիտած են որ իրենց անշատումը խղճի ազատութեան ամենէն հաւաստի երաշխաւորութիւնն է: Եթէ Տէրութիւնը որոյ պաշտօնն է գործադրել Իրաւունքը բռնադատութեամբ՝ կարենար տարածել իւր միջամտութիւնը մինչեւ կանոնաւորելու, միեւնոյն միջոցով, մարդկան ներքին բարոյականութիւնն ալ. պիտի կարենար այն ասեմ հարկադրել իւր անգամները այս ինչ կամ այն ինչ բարոյականին, այս ինչ կամ այն ինչ կրօնքին, այսինքն իւր արամագրութեանը ներքեւ գտնուած ամեն նիւթական գործութիւններով ծանրանալ խղճերու ազատութեանն ու զազախարաց անկախութեանը վրայ:

Ահաւասիկ այն կէտերը յորս կը տարբերին Իրաւունքն ու Բարոյականը.

Իրաւունքը կը զբաղի մարդկային արարքներուն արտաքին արդիւնքներովը, ինչ որ ըլլան պատճառները:

Իրաւունքը կը գնահատէ մարդու գործերը և կը վարէ զայնս իրենց արտաքին և զգալի արդեանցը մէջ, այսինքն ընկերային կեանքին մէջ:

Իրաւունքին կանոնները յարաբերական են և փոփոխելի, որովհետեւ ընկերութեան մը գոյութեան կամ զարգացման պայմանները կրնան փոխուիլ զանազան պատճառներով:

Բարոյականը մարդկային արարքներուն մէջ նկատի կ'առնու միայն զայնս դրոյ ներքին պատճառները:

Բարոյականը մարդու գործերը նկատի կ'առնու միայն իրենց հոգեբանական պատճառին մէջ, այսինքն մարդկային խղճին մէջ:

Բարոյականին պատուէրները բացառակ են և անփոփոխելի, անկախ վայրերի և ժամանակների:

Իրաւունքին և Բարոյականին մէջ եղած յարաբերու-
թիւնները. — Բայց շատ մը կէտերու մէջ Իրաւունքին
և Բարոյականին իրարմէ տարբերելէն պէտք չ'է հե-
տեւցնել որ ամեն բանի մէջ բաժնուած պէտք է մնան:
Եթէ վտանգաւոր է զայնս իրարու հետ շփոթելը, աւելի
եւս վտանգաւոր կ'ըլլայ զայնս պայքարի և հակառա-
կութեան մէջ կարծելն իրարու հետ: Բարոյականը պարտի
ազնուացնել իրաւունքը. առանց անոր՝ բնաւ տեւական
հիմնական օրէնք և կանոն չիկայ: Աշխարհիս պատմու-
թիւնը կ'ապացուցանէ որ նորա յաւիտենական սկզբ-
բունքները ներկային և անցաւոր շահերու զոհելու սխալը
շատ սուղի նստած է ժողովրդոց:

Այսու հանդերձ հաստատենք որ նոր քաղաքակրթու-
թեանց այժմեայ վիճակին մէջ իսկ

Ա. Այն ամեն բանն որ հրամայուած կամ արգիլուած
է Բարոյականէն, հրամայուած կամ արգիլուած չ'է
Իրաւունքէն.

Բ. Ստոյգ չ'է որ Բարոյականը կը հրամայէ կամ կ'ար-
գելու այն ամեն բանը զոր կը հրամայէ կամ կ'արգե-
լու Իրաւունքը:

Այն ամեն բանն որ հրաւայուած կամ արգիլուած է Բա-
րոյականէն, հրաւայուած կամ արգիլուած չ'է Իրաւուն-
քէն. — Այդ երկու առաջարկութեանց առաջինն ըն-
դունուած է անվիճելի կերպով: Ստի հոսովեական իրա-
ւագէտներու հին առածն է՝ Այն ամեն բանն որ օրինու-
ւոր է՝ պատուաւոր չ'է (Non omne quod licet honestum
est): Ապաքէն Իրաւունքը կըզբաղի մի միայն արտաքին
այն արարքներով որք կրնան վնասակար ըլլալ անհատ-
ներու կեանքին, պատիւին, ինչքին, և հետեւաբար
խանգարել ընկերային բարեկարգութիւնը: Բայց այն
գործերն որք կը կատարուին մի միայն խղճին խորը,
իւր իշխանութենէն դուրս կը մնան: Մինչեւ որ յոռի
գաղափար մը կամ մեղաւոր փոփոք մը չի գայ իրա-
կանալ արտաքին աշխարհին մէջ ուրիշի վնաս հասցնե-
լով, բան մ'որ կրնայ կազմել բռնաբարութիւն մը բա-
րոյականի, բայց չ'իյնար Իրաւունքին իշխանութեանը
տակ:

Իրաւ չ'է որ Բարոյականը կը հրաւայէ կամ կ'արգելու
այն ամեն բանը զոր Իրաւունքը կը հրաւայէ կամ կ'արգե-

լու. — Երկրորդ առաջարկութիւնը աւելի փափուկ է:
Ամեն անոնք որք Հօպպէսին հետ կը նկատեն որ ամեն
բան արդար է երբ օրէնքն է զայն հրամայողը, կ'ու-
սուցանեն որ « Բարոյականը մեր իւրաքանչիւրին վրայ
նեղքին պարտք մը կը զնէ կատարելու մեր բոլոր ար-
տաքին պարտքերը »: Չեն ընդունիր որ մէն մի անհա-
տին խիղճը կարենայ դատաւոր հանդիսանալ հաստա-
տուած օրինաց: « Ատի՛ ընդգէմ՝ բոլոր կառավարու-
թեանց բոլոր մոլեանդները զինել ըսել չ'է՞, կը գոչեն
Պէնթէմի հետ: Բնական օրինաց և աստուածային
օրինաց զաղափարներուն անհուն զանազանութեանը
մէջ, իւրաքանչիւր օք մարդկային ամեն օրինաց զիմա-
դրելու պատճառ մը պիտի չի գտնէ: Կա՞յ Տէրութիւն
մը միայն որ կարենայ կանգուն մնալ օր մը, եթէ մէն
մի անհաս կարծէր՝ իւր խղճին մէջ՝ պարտաւորելով զի-
մադրելու օրինաց, եթէ երբէք այս օրէնքները համաձայն
չ'են բնական օրէնքին վրայ և յայտնուած օրէնքին
վրայ իւր ունեցած մասնաւոր զաղափարներուն՝... »

Ստոյգ է որ քաղաքացիի մ'առաջին պարտքն է յար-
գել իւր երկրին օրէնքները որպէս զի չ'ըլլայ որ, ա-
մենքն ալ զայնս բռնաբարել ուզելով, անիշխանութիւնը
թափանցէ Տէրութեան մէջ: Բայց մարթ է ընդունելն
որ օրէնքներ քուէարկող մարդոց առաւել կամ նուազ
մեծ թիւէն կախումն ունենայ ընելն որ արդար գործու-
ղութիւն մ'անիրաւ գործողութիւն ըլլայ: Տեսնուած են
օրէնքներ որք կը հրամայեն, մահուան պատժոյ տոյժով,
յանձնել արգարութեան սուրին թշուառ տարագրեալ-
ներ: Ո՞վ պիտի կարողանայ ուրեմն պաշտպանել որ այս
օրէնքները վաւերացեալ էին բարոյականէն: Ֆրանսա-
կան օրէնքը թոյլ կուտայ որդւոյն գրաւել և ծախու հա-
նել իւր հօրը ինչքը երբ այս վերջինը չի կարենայ հա-
տուցանել անոր ունեցած պարտքը. այս օրէնքը համա-
ձայն է ներքին պարտուց կանոնին: Ստեպ ընկերութեան
պէտքերը, կամ քաղաքական նկատողութիւնները կը
զրգեն օրէնսդիրը արգիլելու կամ հրամայելու գործու-
ղութիւններ որք անտարբեր են բնական իրաւագիտու-
թեան մէջ: Արնա՞ն պաշտպանել որ Բարոյականը ուղղակի

չահակից ըլլայ այդ արգելումներուն կամ այդ պատուէրներուն մէջ: Եւ եթէ մարդկային օրէնքը կը սեղմէ, ընդհանուր շահու նպատակաւ, մի քանի օրինական իրաւունքներու գործածութիւնը, օրինակի համար, որսալու կամ ձկնորսելու իրաւունքը, շատ անբարոյական գործ մը ըլլայ պիտի՞ երբ մարդս ինքզինքը տայ պարտութեան կամ ձկնորսութեան հաճոյից ի բռնաբարութիւն օրինաց: Պարզապէս գրական օրինաց կատարումը ընդհանրապէս ուրիշ բան չ'է եթէ ոչ խոհեմութեան խնդիր մը և բնաւ երբէք բարոյական պարտականութիւն մը: Ուրեմն իրաւացի չ'է հաստատելն որ Բարոյականը կը վաւերացնէ Իրաւունքին ամեն պատուիրանքները: Այսպիսի վարդապետութիւն մը ուրիշ բանի չը պիտի ձգա՞յր եթէ ոչ օրինաւոր կացուցանելու տիրապետութեան ամեն զառամանքները և այլափոխելու մտքերու մէջ բարոյականի և բացարձակ արդարութեան գաղափարները:

Իրաւագիտոչափելի գիտոչափելի մ'է՞ րէ արտեստ մը. — Նկատելով իբր նիւթ ուսումնասիրութեան՝ Իրաւագիտոչափելի զասուած է գիտոչափելի կարգին մէջ, և սակայն զայն սապէս սահմանած են՝ օրենքները գիտեստը և գործադրելու արտեստը, այսինքն մարդու արտաքին պարտքերուն կանոնները: Իրաւագիտութիւնը ուրեմն գիտոչափելի մ'է՞ թէ արտեստ:

Ամենէն աւելի ընդհանուր տեսակէտով, Գիտոչափելի կը կոչեն ո՞ր և իցի նիւթի մը վերաբերող ծանօթութեանց ամեն ամբողջոչափելի: Սեղմեալ տեսակէտով մը, Գիտոչափելի անունը կուտան առաջարկոչափելի շարքի մ'որ կ'ածանցիկ երեւոյթներէ և կը շատանան արտայայտելով միայն կերպը որով կը կատարուի իրերը: Արտեստ տեսակով կը նշանակեն ոչոչափելի նպատակի մը առաջնորդող պատոչափելիներուն և կանոններուն հաւաքածոյ մը: Գիտոչափելի կը պարզէ ճշմարտութիւնը. կը նկարագրէ: Արտեստը չի նկարագրէր. խորհուրդ կուտայ, մէթոս մը կը հանէ: Երկրաչափութիւնը գիտոչափելի մ'է. նկարչութիւնը՝ արտեստ: Իրաւագիտութիւնն ալ արտեստ մ'է, որովհետեւ մեզի կ'ընծայէ կանոններ, մեզի կը ներկայացնէ պատուիրանքներ մեզ առաջնորդելու համար մարդկան իրարու մէջ եղած արտաքին յարաբերութեանցը

նախագահող օրինաց ծանօթութեանն ու կատարմանը: Երբ կը հաստատեն որ իրաւագիտութիւնը գիտոչափելի մ'է, այս բանն այն տեսն իւր ամենէն աւելի ընդարձակ նշանակութեամբն առնուած է որն որ կ'ընդգրկէ միեւնոյն տեսն բուն գիտութիւնը և արուեստը:

Օրէնքները գիտեստը և գործադրելու արտեստն կ'երեւի ուրեմն գիտոչափելիներուն մէջ, այսինքն մարդկային ծանօթոչափելիներուն ամբողջոչափելի մէջ: Բայց որպիսի տեղ կը գրաւէ նա գիտութեանց պատկերին մէջ:

Մարդկային ծանօթոչափելի զաստարտեստը. — Գիտութեանց զաստարտեստը շատ զբաղեցուցած է իմաստասէրներուն միտքը¹: Ի սկզբան միայն մէկ գիտութիւն կար որ կ'ընդգրկէր ընդարձակ խնդրոյ մը միութեանը մէջ ամբողջ տիեզերքը: Տակաւ տակաւ այս միակ գիտութիւնը բաժնուած է բազում տարբեր գիտութիւններու: Այսպէս՝ ուզած է մարդկային մտքին տկարութիւնը որոյ տուած չ'է ընդգրկելու ակնարկով մը քիչ մ'ընդարձակ առարկայ մը և որն որ կ'ստիպէ զայն լուծելու այն ամենը զոր կը ցանկայ գիտեստը:

Մարթ է ըսել որ գիտութիւններու այնքան կարգեր կան որքան կան իրականոչափելիներ: Արդ, աշխարհիս մէջ երկու

1. Պէյքըն կամ Պաքօն (Ֆրանչիսկոս), այս մեծահանճար Անգլիացին, միջին դարուն ամենէն լուսաւորեալ և լուսաւորող միաքերէն մին, իւր զաստարտութեանը իբր հիմ կ'առնու իմացականութեան երեք գորութիւնները, որոց կը վերաբերին, ըստ իրեն, մտքին բոլոր աշխատութիւնները և որք են յիշոչափելիներ, երեւոյթոչափելիներ և խելքը (Էւր Novum Organum) հսկայ երկին մէջ:

Ուրիշ իմաստասէրներ կը բաժնեն գիտութիւնները ըստ մարդկային կեանքին երեք տարիքներու՝ մանկութեան, պատանեկութեան և երիտասարդութեան (տես Տիարօ, Traité de l'Education publique).

Ամբէր՝ տիեզերական կեանքը կազմող ամեն երեւոյթները երկու զաստարտ կը բաժնէ՝ նիւթական մէկ կողմանէ, մտաւորական միւս կողմանէ և հետեւաբար կը ճանչնայ երկու կարգի գիտութիւններ՝ տիեզերաբանական (cosmologique) գիտութիւններ և ոգեբանական (noologique) գիտութիւններ: Այս զաստարտումը նկատուած է իբր ամենէն պարզը, ամենէն մէթոսաւորը, և ամենէն կատարեալը:

իրականութիւններ կան՝ Նիւթը (Ֆիզիքական աշխարհ) և Ոգիւն (Բնագիտական կամ Բարոյական աշխարհ)։ Ուրեմն գիտութիւններու երկու կարգ կայ՝ Տիեզերաբանական գիտութիւններ կամ թէ ֆիզիքական աշխարհին երեւոյթներուն վերաբերեալ ծանօթութիւններ, և Ոգեբանական գիտութիւններ կամ թէ Բարոյական աշխարհին երեւոյթներուն վերաբերող ծանօթութիւններ։

Տիեզերական գիտութիւնները իրենց նիւթ ունենալով ֆիզիքական արտաքին էակները և ուղղակի ատոնց հետ կապակցութիւն ունեցող վերացեալ էակները, կ'ընդգրկեն հետեւեալ վեց կարգի երեւոյթները.

Ա. Կենդանային, բուսային, հանքային տեսակներու վերաբերող երեւոյթները.

Բ. Աղբակներու (agent) և աղբակներէն առաջ եկող արդեանց վերաբերող երեւոյթները.

Գ. Կենդանի մարմնոյն յօրինուածութեանը, կազմութեանը, նորա բնականոն և տարականոն վիճակացը վերաբերող երեւոյթները.

Դ. Այն երեւոյթներն որք կը վերաբերին ամբողջ ֆիզիքական աշխարհին՝ նկատուած իբր երկրագունդ, արեւը, Երկիրը, երկիրը։

Ե. Այն երեւոյթներն որք կը պատկանին արտաքին աշխարհին՝ նկատուած իբր մոլորակ, միւս մոլորակներու հետ իւր ունեցած յարաբերութեանցը մէջ։

Զ. Այն երեւոյթներն որք յատուկ են բանաւոր էակներու, բացարձակ և վերացեալ, որք կան մարդկային մտքին մէջ, բայց զործադրուելու համար ֆիզիքական աշխարհին մէջ։

Ոգեբանական գիտութիւնները, որոց նիւթը կը կազմեն մտաւորական և բարոյական էակները, կը պարունակեն հետեւեալ երեք կարգի երեւոյթները.

Ա. Այն երեւոյթները որք կը վերաբերին հոգւոյն իւր ստեղծագործութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններուն մէջ.

Բ. Այն երեւոյթներն որք կը պատկանին հոգւոյն իւր տեսլականին հետ ունեցած յարաբերութիւններուն մէջ.

Գ. Այն երեւոյթներն որք յատուկ են հոգւոյն, ըլլայ իւր ֆիզիքական աշխարհին հետ ունեցած յարաբերութեանցը մէջ, ըլլայ իւր Աստուծոյ և ընկերութեան հետ

ունեցած յարաբերութեանցը մէջ. որպէս Մանկավարժութիւնը, Պատմութիւնը, Քաղաքական Տնտեսագիտութիւնը, Իրաւագիտութիւնը, այլն։ Այս վերջին խումբին պատկանող գիտութիւնները Բարոյական կոչուած են արտայայտելու համար ծանօթութիւններու ամբողջութիւն մը որք կը պատկանին մարդու բարոյական և մտաւորական բնութեանը։ Այդ վերջի երեք գիտութիւնները կը կոչեն նաեւ քաղաքական գիտութիւններ, ցուցնելու համար այդպէս ամբողջութիւն մը ծանօթութիւններու որք կը վերաբերին ընդհանուր ընկերակցութեան այն զանազան միջոցներուն զորս մարդիկ հնարած են երաշխաւորելու համար իրենց ապահովութիւնը և իրենց մէջ արդարութեան զործածութիւնը, ապահովելու համար իրենց ստացուածոց և իրենց վաստակոց պտուղներուն վայելումը և ստանալու համար հասարակ զանազան առաւելութիւններ։

Այդ գիտութիւնները փորձաբանական են։ Այն ընդհանուր օրէնքներն որոնցմով կը բաղկանան, անոնց զործադրութեան տեսակէտով, կ'ածանցին իրերու բնութեանէն, այնքան ապահովաբար որքան ֆիզիքական աշխարհին օրէնքները։ Ատոնց ծանօթութիւնը կ'ստացուի միայն բազմաթիւ դիտողութիւններով, կրկին կրկին փորձերով, արվերջանալի մերձեցումներով և հնարագիտութիւններով։

Իրաւագիտութիւնը ուրեմն մասն կը կազմէ Բարոյական և Քաղաքական Գիտութեանց։ Ոգեբանական Գիտութիւն և Փորձաբանական գիտութիւն, այն երեւոյթներն որոնց ուսումնասիրութիւնը. զայն կը կազմէ կը վերաբերին հոգւոյն՝ ասոր ընկերութեան հետ ունեցած յարաբերութեանցը մէջ։

Առաջին Բաժանումը Իրաւագիտութեան. — Նկատելով բնութեանը տեսակէտէն այն օրէնքներուն զորս կ'ուսուցանէ ճանչնալու և զործադրելու, Իրաւագիտութիւնն է Բնական, կամ Գրական։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԲՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Սահման Բնական Իրաւագիտութեան. — Ֆրանսացի ատենակալներուն փաստորը՝ Տակէտս սապէս կը սահմանէ Բնական Իրաւագիտութիւնը՝ « Այն որ կը կայանայ նախնական օրէնքներուն մէջ հաւատարապէս ձանչցուած ամեն մարդերէ, նոյն իսկ անոնցմէ որք զայնս կը բռնաբերեն, և որք կը նկատուին որպէս քանդակուած մեր էակին խորը իւր հեղինակին բանովը » : Բնական Իրաւագիտութիւնը կը կարգաւորէ մարդուս արտաքին պարտքերը, այնպէս որպէս որոշուած են, ոչ երբէք մարդկային մէկ օրէնագրի կողմանէ, այլ մարդկութեան խելքին և սեպհական բնութեանը կողմանէ : « Ես կը հաւատամ, կըսէ Թրոլօն, գոյութեանը բնական իրաւունքի մը, գեր ի վեր քան զմարդ, և պայման իւր ընկերային բնութեան : Ամեն դրական օրինաց յառաջագոյն եղող կանոններ կան, և ես չեմ կարող ընդունիլ որ խղճին շարժումները և իրաւունքին զաղափարը օրէնագրին գործը ըլլան : Օրէնքը չ'է որ շինած է ընտանիքը, ստացուածքը, ազատութիւնը, հաւատարութիւնը, և այլն : Նա կրնայ, անշուշտ, կազմաւորել բոլոր այս բաները, բայց այն ատեն նա ուրիշ բան չընէր եթէ ոչ աշխատիլ այն գետնին վրայ զոր իրեն տուած է բնութիւնը, և օրէնքն այնքան աւելի կատարեալ կ'ըլլայ որքան աւելի մօտենայ այն յաւիտենական, անփոփոխելի, բնածին օրինաց զորս Արարիչը քանդակած է մեր սրտերուն մէջ » :

Այս գեղեցիկ խօսքերը պարզուած են հետեւեալ յառաջաբանին մէջ զոր ֆրանսացի օրէնագիրը արձանագրած էր Նափօլէօնեան օրինագրքին օրինագծին ճակատը. « Կայ տիեզերական և անփոփոխելի իրաւունք մը, աղբիւր ամեն դրական օրէնքներու, նա ուրիշ բան

1. Troplong, տես Préface du Commentaire de la vente.

չ'է եթէ ոչ տիեզերական բանը, որպէս վարիչ ամեն մարդկան » : Այս իրաւունքը հարկ կը լինի ամեն օրէնագրի : Հեթանոս իրաւագէտներն իսկ զայն կը տանին մինչեւ Աստուծոյ. իրր գերագոյն օրէնագրի : Չայն բաղկացնող օրէնքներն այնքան յստակ են որ քանդակուած են բոլոր մարդկան խղճին մէջը, և զորս ոչ ժամանակը, ոչ նախապաշարունակները չ'են կարող ապականելու : Աստոնցմէ է այն սկզբունքն որ կ'արդելու սպաննելը կամ գողնալը, և այն որ կը պատուիրէ կատարել խոստմունքը : « Ո՛ր և է գիրքի մը մէջ որ համարիք մարդիկը, կըսէ Պէլիմ, ըլլան անդամներ մի և նոյն ընկերային մարմնոյ կամ զանազան երկիրներու, կամ թէ ապրին օրինաց պաշտպանութեանը տակ, և կամ թէ նետուած ըլլան ամայի եղբրքի մը վրայ, անոնք պարտին հաւատարապէս յարգել այս սկզբունքները, որոց բռնաբարութիւնը նոյն ինքն բարոյականին բռնաբարութիւնը ըսել է » :

Բնական Իրաւագիտութեան նշանակութեանն ու գոյութեանը մասին յարոշոյած առարկութիւնները. — Սակայն բնական իրաւագիտութեան գրուելիք թէ իմաստին և թէ նոյն իսկ անոր գոյութեանը մասին բուն վէճեր տեղի ունեցած են :

Ա. Դրոշքիւն. — Մէկ քանի իմաստասէրներ Բնական Իրաւունք ըսելով չ'են հասկնար այն զոր ի գործ կը դնէին մարդիկ նախնական դարու մը մէջ, կանխագոյն ընկերութեանց հաստատութեան : Բայց մենք գիտենք ինչ ըլլալը այդ կարծեցեալ բնութեան իրաւունքին որ երբէք գոյութիւն ունեցած չ'է եթէ ոչ մի քանի երազողներու երեւակայութեանը մէջ միայն : « Բնութեան վիճակը, կըսէ Պօսիւէ¹, է այն վիճակն որ իւրաքանչիւր ոք կրնայ պահանջել ամեն բան և միեւնոյն ատեն չձանչնալ և ոչ մի բան. ո՛ր ամենքը անձնասահութեան վրայ են և հետեւաբար անդադար պատերազմի մէջ ամենքին դէմ. ուր խելքը կարող չ'է բան մ'ընել, որովհետեւ իւրաքանչիւր ոք խելք կը կոչէ զինքը ինքիմէ հանող կիւրքը. ուր նոյն իսկ բնութեան իրաւունքը անզօր կը

1. Bossuet, V° avertissement sur les lettres de M^r. Jurieu.

մնայ, որովհետեւ խելքը բնաւ զօրութիւն չ'ունի. ուր, հետեւաբար, չի կայ ոչ սեփականութիւն, ոչ իշխանութիւն, ոչ ստացուածք, ոչ ապահովեալ անգործութիւն, ոչ, շիտակը ըսելով, ո՛ր և է իրաւունք եթէ ոչ ամենէն զօրաւորին իրաւունքը. նոյն իսկ չի գիտցուիր ալ թէ ո՞վ է այդ զօրաւորագոյնը. քանի որ իւրաքանչիւր ոք կրնայ յաջորդաբար զօրաւորագոյն ըլլալ, ըստ այնու որ կիրքերը միասին հեռացնել պիտի տան առաւել կամ նուազ մարդիկ » :

Բ. Գրոշքիւն. — Օգտակար զպրոցին (école utilitaire) յարոյնները բնաւ տարբերութիւն մը չ'են դներ Բնական Իրաւագիտութեան և Գրական Իրաւագիտութեան մէջ: Իրենք կը ճանչնան մի միայն առաւել կամ նուազ օգտակար օրէնքներ, և, հետեւաբար, առաւել կամ նուազ քնակաւ: « Օրէնսդրական ամեն տրամադրութիւն, կըսեն ստոնք Ռէյի¹ հետ, որ յարմար չ'է մարդու բնութեանը իւր ընկերային յարաբերութեանցը մէջ, այսինքն թէ չի պիտի ձգտի անոր հանգստաւետութեանն ու ընկերային դաշնակութեանը, որն որ այնքան հարկաւոր է այդ հանգստաւետութեանը, այդ տրամադրութիւնը հակա — Բնական է, նոյն իսկ եթէ այդ տրամադրութիւնը աշխարհքիս ամեն վարդապետներուն² կողմանէ դասուած ըլլայ կարծեցեալ բնական իրաւունքին օրինադրքին մէջ. մինչդեռ ընդհակառակը օրէնսդրութեան առաջնակարգ սկզբունքներէն ամենէն աւելի հեռացած օրէնքը, յաջորդութեան օրէնք մը, օրինակի համար, շատ բնական պիտ' ըլլայ, եթէ ձգտի անոր հանգստաւետութեանը » : Մտոյգ է որ երբ դիտուի անհատական և ընկերային երեւոյթները, դիւրաւ կը տեսնուի որ անհատը և ժողովուրդք կը բարգաւաճին երբ գտնուին ինչ ինչ պարագաներու մէջ, և կը վնասուին կը հատնին երբ զըտնուին հակառակ պարագաներու մէջ: Կարգ մը Ֆիզիքական, բարոյական, մտաւորական և երաշխաւորութեանց գոհացումներ հարկաւոր են մարդու հանգըտաւետութեանը. երբ ստոնք պակսին իրեն, առաւել

1. Rey, Traité des principes généraux du Droit.
2. Այսինքն իրաւագիտութեան վարդապետ (docteur en droit).

կամ նուազ կը նեղուի. ստոնցմէ բացարձակ զրկումը զիւրք կ'օչնչացնէ: Այս երեւոյթները կը կրկնուին յար և հանապազ, արտայայտումը այն կերպին որով ստոնք կը կատարուին կրնայ կոչուիլ օրէնք մը: Խնամքով դիտելէ յետոյ այս երեւոյթներն որոց մէջ մարդս դեր մը կը խաղայ, դիւրին է հետեւցնել ստոնցմէ ընթացքի այն կանոններն ու պատուիրանքները զորս պարտ է գործադրել հասնելու համար որչափ անհատաւոր մը, օրինակի համար, մարդկութեան բարօրութեանը ընդհանրապէս, մէն մի ազգին և մէն մի անհաշակներ մասնաւորապէս: Բարոյականին և բնական իրաւունքին կանոնները գտնելու համար բանաւոր մէթոտը կը կայանայ ուրեմն ուսումնասիրելուն մէջ եղելութիւնները, դիտելուն մէջ թէ ինչպէս բարիք և չարիք առաջ կուգան, որոնելուն մէջ վերջապէս ամենէն լաւ ճամբան խոյս տալու համար չարիքէն և հասնելու համար բարւոյն: Բարոյականին և Բնական Իրաւագիտութեան մասին փորձառական մէթոտին գործադրութիւնը Թ.Ս. Գարուն կարեւորագոյն յաղթանակներէն մին լինելը բնաւ երբէք վէճի տակ չի կրնար ձգուիլ. սակայն խելքը դժուարաւ կը հաւատայ որ օրէնքներուն մէջ եղած տարբերութիւնը կայանայ մի միայն օգտակարութեան աստիճանին մէջ, և թէ այն օրէնքն որ ավելի կը հաստատէ, որ այնքան անհրաժեշտ է ընկերային յօրինուածին, ըլլայ օրէնք այն միեւնոյն աստիճանաւ քան զայն օրէնքն որ կ'արգելու գոյութիւնը կամ ստերգիմութիւնը:

Գ. Գրոշքիւն. — Երբորդ դրութեան մը մէջ, կարծեցեալ Բնական Իրաւունք ուրիշ բան չ'է եթէ ոչ բնազանցական ցնորք մը: Այս զպրոցին իմաստասէրները չ'են ընդունիր որ Տէրութենէն դուրս իրաւունք մը զըտնուի, այսինքն ի բացակայութեան կողմուած իշխանութեան մ'որ կարենայ ստիպողական կացուցանել դրական օրէնքին գործադրումը¹: Բայց այս վարդապետութիւնը, որ յոյն իմաստակներունն է, մոլոր է կըսեն և վտանգաւոր: Անտարակոյս իրաւունքը գործադրելի կ'ըլլայ երբ Տէրութիւնը կուգայ անոր օգնել, բայց, առաջ ալ, նա ստիպողական է, և իրաւունքին գաղափարը բոլորու-

1. Bentham, Principes de Législation.
Իրաւագիտութիւն

վին անկախ է գաղափարէն գերագոյն իշխանութեան մը որ կ'երաշխաւորէ անոր գործադրութիւնը բունութեամբ: Ըսելն որ Տէրութեան հաստատութենէն առաջ Իրաւունք չի կար, ասի շփոթել է Իրաւունքը Իրաւունքին երաշխաւորութեանը հետ: Ստուգիւ բնաբարած պիտի ըլլար Իրաւունքը անիկայ որ պիտի քրքրէր Ռօպէնսօնին շինած խրճիթը, թէպէտեւ ամայի կզգիին մէջ գատարան եղած չ'ըլլայ: Ըսելն որ դրական օրէնքին շինած Իրաւունքն զատ ուրիշ իրաւունք չի կայ, ասի ուրիշ բան չ'է եթէ ոչ օրինաւոր կացուցանել օրէնսդրի մը ամեն արարքը և արձակել ամենէն հրէշային բռնակալութիւնը¹:

Բնական Իրաւունքին գոյութիւնը սպուռցոցոռած է դիտողութեամբ և ամենեկն գեղեցիկ հանձարներու կողմանէ. — Այս տեսակ տեսակ գրութիւնները չ'են կրնար յաղթել իրերու բնութեան դիտողութեանը: Երկար բարակ խորհելու պէտք չիկայ մարդկութեան պատմութեանը վրայ համոզուելու համար գոյութեանը երկու համադէպ օրէնքներու, որոց մին կը բաղկանայ պատուիրանքներէ որք տիեզերական են, ամեն ժամանակաց, հասարակ ամեն ժողովրդի, և նոյնը ամեն կլիմայի տակ. և միւսը կը կազմուի արամագրութիւններով որք փոփոխելի են, շարժուն, քմածին, յարմարուած բարքերու, դարերու, երկիրներու: Հիները բնաւ երեսէ ձգած չ'էին այդ երկոքին օրէնքները: « Ըշմարիտ օրէնք մը կայ, կըսէր Կիկերոն, ուղիղ բանը, համաձայն բնութեան, տիեզերական, անփոփոխ, յաւիտենական, որոյ հրամանները կը հրաւիրեն պարտաւորութեան, որոյ արգելումները հեռու կը պահեն շարիքէն: Ըլլայ հրամայելու աստե՛նը, ըլլայ արգիւելու աստե՛նը, իւր խօսքերը ունայն չ'են բարիներու հանդէպ, և ոչ ալ անզօր՝ շարերու վրայ: Ուրիշ օրէնք մը չ'է կարող հակառակիլ այդ օրէնքին, ոչ խափանել զայն մասամբ, ոչ ալ ջնջել զայն ամբողջովին: Ոչ ծերակոյտը, ոչ ժողովուրդը չ'են կարող զմեզ արձակել հնազանդելու այդ օրէնքին, նա պէտք չ'ունի նոր մեկնելի մը, կամ նոր գործիքի մը: Եւ միեւնոյնն է Աթէնք որպէս ի Հոսով՝. նա այսօր ուրիշ վաղը ու-

1. Eschbach: *Introduction à l'étude du Droit.*

րիշ չ'է. այլ ամեն ազգերու մէջ և ամեն ժամանակներու մէջ, այդ օրէնքը կը տիրէ միշտ, մէկ, յաւիտենական, անեղծ. և հասարակաց առաջնորդը, թագաւորն ամենայն արարածոց, Աստուած ինքն կուտայ ծնունդը, վաւերացումը և հրապարակութիւնը այդ օրէնքին զոր մարդս չ'է կարող չճանչնալ առանց ինքիբով փախչելու, առանց ուրանալու իւր բնութիւնը, և, սոսկ ատոր համար առանց կրելու ամենէն խիստ քաւութիւնը...¹ »: Կիկերոնէն շատ վերջը, Կայիուս իրաւագէտն ալ ձեւազրած էր միեւնոյն գաղափարները: « Ամեն ժողովուրդները, կըսէր սա, վարեալ օրէնքներով կամ սոփութիւններով, ունին իրաւունք մ'որ մասամբ մը իրենց յատուկ է, մասամբ մ'ալ հասարակ ամեն մարդկան: Ապաքէն, այն իրաւունքը զոր մէն մի ժողովուրդ ունի յատուկ է քաղքին անդամներուն և կը կոչուի քաղաքային իրաւունք, այսինքն իրաւունք քաղքին. այն զոր բնական բնականութիւն մը կը հաստատէ ամեն մարդկան մէջ, յարգուած է գրեթէ ամեն ժողովուրդներու կողմանէ և կը կոչուի իրաւունք մարդկան² »:

Հիմնական սկզբունք Բնական Իրաւագիտութեան. — Բնական Իրաւագիտութեան հակառակորդները վէճի տակ թողած են այդ Իրաւագիտութիւնը կազմող սկզբունքներուն ճշգրիտ մէկ սահմանը և կատարեալ թուարկութիւն մը տալու կարելիութիւնը: Բայց կայ Ուլփիանոսէն³ բնագիր մը որ բաւական ճշգրութեամբ կ'ամփոփէ բնական Իրաւագիտութեան տիպար կանոնները. « Ահաւասիկ, կըսէ այս իրաւագէտը, Իրաւունքին պատուիրանքները. մեկուք մը վնաս չի հասցնել, տալ իշխանութիւն չիւր մարդոց ինչ որ պարտ է տալ, ապրիլ պատուաւոր կերպով »:

1. Կիկերոն, Յաղագս ընկերհայրութեան:
 2. Sicut Ortolan, *Explicat ton historique des Instituts.* — Կայիուս կ'ապրէր Մարկոս - Աւրելիոսի օրերը. Քրիստոսի Բ. դարուն մէջ (149). Հեղինակ է *Institutes* ի որք երբ հիմնաւայած են Յուստինիանոսի *Institutes* ներուն:
 3. Ուլփիանոս կ'ապրէր Գարագալլայի օրով. Քրիստոսի Գ. դարուն մէջ (212). Հոսովայեցի իրաւագէտը խորհրդական էր Աղեքսանդր Սէվերիոսի:

Մեկուսն մը վնաս չի հասցնել, որով յարգել իւր նմանացը Ֆիզիքական անձը և զգուշանալ վնաս հասցնելէ անոնց Բարոյական անձին: — Տալ իշարարանչիւր մարդոս ինչ որ պարտ է առաջ, այսինքն չի դանկալ ուրիշ ինչքին: Ընկերոջը իրաւունքին չի դպչիլ: Հ'ուրանալ այն բանը զոր կը պարտինք մեր նմաններուն: Հ'աշխատիլ խոյս տալու օրինական իշխանութենէն որոյ ենթարկեալ ենք: — Այսրիչ պատռառար կերպիւ, այսինքն համաձայնիլ այն կանոններուն զոր մեր վրայ կը դնէ հասարակաց պատշաճութիւնը ինչ որ ալ ըլլան իւր յայտնութիւնները ըստ գանազանութեան բարքերու: Այս պատուէրները կը վերաբերին ամեն ժամանակներու, հասարակ են ամեն ժողովուրդներու: Ասոնք Ատուածոյ ճշմարիտ պատուիրանքներն են, կրօնքներու հիմնադիրները զայնս արձանագրած են իրենց սրբազան զրբերուն մէջ, զայնս աստուածային յայտնութեան հմայքին տակ յարգել տալու համար ժողովուրդներուն: Մարդկային օրէնադիրները անոնց վաւերացում մը տուած են իրենց զրական օրէնքներուն մէջ, որովհետեւ հասկցած են որ առանց կատարմանն այս պատուիրանքներուն ընկերութեան գոյութիւնը կարելի չի պիտ' ըլլայ: Այս կանոնները Ատուած մէ կուգան, որովհետեւ մարդկան ընկերութիւնը աստուածային գործ մ'է, և որովհետեւ ընկերութեան էութիւնը սերտ կերպիւ կապուած է այս կանոններուն գործադրմանը հետ:

Բնական իրաւագիտութեանը սկզբունքներուն սահմանը. — Ուրեմն մարթ է հետեւեալ կերպիւ սահմանել Բնական իրաւագիտութեան սկզբունքները. այն ամեն կանոնները, այն ամեն պատռարանքներն որք եական են ընկերային կեանքին իրականացմանը: Այս սահմանէն կը հետեւի որ դիտնալու համար որ այս ինչ տրուած օրէնքը մասն կը կազմէ Բնական իրաւագիտութեան, կամ Գիական իրաւագիտութեան, բաւ է հետադասել թէ ընկերային կեանքը կրնայ կամ ոչ կանգուն մնալ առանց կատարմանն այդ օրէնքին: Երբ օգտախնդիր դպրոցին յարողները կըսեն, ինչպէս որ վերը տեսանք, թէ «այն ամեն օրէնագրական տրամադրութիւն որ յարմար չէ մարդուս իւր ընկերային յարաբերութիւններուն մէջ հակա — բնական է» իրաւունք ունին: Բայց երբ կը

յաւելուն « որ յաջորդութեան օրէնք մը շատ բնական պիտ' ըլլայ, եթէ ձգտի մարդուս հանգստաւէտութեանը », ճշմարտութենէն դուրս կը մնան, որովհետեւ յաջորդութեան օրէնք մը բացարձակապէս հարկաւոր չ'է ընկերային կեանքին, և որովհետեւ կարելի է կուսակցի, առանց չափազանց երեւակայութիւններու մէջ թեւակոխելու, շատ բարգաւաճ ընկերութիւններ, որք շատ երջանիկ են, և որ աւելին է շատ բարոյական են, առանց յաջորդներու կարգի մը գոյութեանը: Այն պատուիրանն որ մարդուս վրայ պարտք կը դնէ ծառայելու իւր հայրենիքին անձնուիրութեամբ, անշուշտ մեծ է և հարկաւոր, մեր այժմեայ բարքերուն վիճակին մէջ: Ամեն ժամանակաց բանաստեղծներն ու արձակարանները գոված են հայրենասիրութիւնը այնպիսի տենդով մ'որ երբէք պաղած չ'է: Բայց հայրենասիրական անձնուրացութիւնը բնաւ Բնական իրաւագիտութեան մէկ օրէնքը չի կապմեր, որովհետեւ մարդկային ընկերութեանը մեծ ու փոքր, շահերով միացած կամ գատուած ընկերութիւններու բաժանումը, ճակատագրաց պայման մը չ'է ընկերային մարդուն կեանքին: Հին աշխարհին փոքր Տէրութիւններուն տեղ նոր ժամանակները դրին ընդարձակ կայսրութիւններ, և ընդարձակ կայսրութիւններն ալ, դեռ քիչ առաջ անջատուած անանցելի համարուած պատուարներով, ամեն օր կը ձգտին իրարու մօտենալու և իրարու մօտենալու: Արդէն խելքը, որ բնաւ սահման չի ճանչնար, զբաւած է տիեզերքին լայնածաւալ հորիզոնները: Քաղաքակրթուած ժողովրդոց գրեթէ ամենուն բարքերը, ճաշակները, մտաւորական զբաղումները այսօրուան օրս գրեթէ միեւնոյնն են ամեն կլիմայի տակ: Թերեւս շատ մօտաւոր ապագայի մը մէջ վաճառականութիւնը վար առնուլ պիտի տայ վերջին պատուարներն ալ, և ազգերը չի պիտի յամենան բնաւ ձուլուելու նախախնամական միութեան մը մեծղի գերկլնդիսառնմանը մէջ: Կարելի է դեռ շատ մ'օրինակներ տալ ապացուցանելու համար որ Բնական իրաւագիտութեան իր կանոններ կարելի են անոնք որք մարդոս ընկերութեան մեջ գոյութեանը եական պայտսակն են: Բնական իրաւագիտութեան վերաբերող գտնազան խրկիւրներ. — Ս. Օրինաւոր Ինքնապաշտպանութիւն. (Լե-

gitime Défense). — Այս խեղդողն պատմութիւնը. — Այն իմաստասէրներն որք զբաղած են Բեախան Իրաւագիտութեամբ, վարդապետներու մէջ շատ մը վէճերու առարկայ եղող զանազան խնդիրներ զիտած ու զննած են: Օրինակի համար, մարդու մը վնաս չի հասցնել սկզբունքին առթիւ, վիճարանած են սա կէտին վրայ թէ ներելի է վիրաւորել կամ սպաննել ուրիշը ինքզինքը պաշտպանելու համար: Ինքնապաշտպանութեան բնագրը, դարերու սկիզբէն ի վեր, հաստատական կերպիւ լուծած է խղճին այս կասկածը: Բայց հակառակ լուծում մը տրուած է Սուրբ Հարց և նոյն իսկ իրաւագէտներու կողմանէ:

Ըստ Սուրբ Ամբրոսիոսի՝ քրիստոնեան, զգօն և արդար մարդը պարտաւոր չ'է պաշտպանել իւր կեանքը ուրիշներու կեանքին տուժուելովը: Դարանի մը մէջ բռնուած ճամբորդը պէտք չ'է եղեր որ զարնէ իրեն վրայ յարձակող աւագակը՝ իւր սեպհական էութիւնը պաշտպանելով ընկերութեան վնասելու վախով: Ատիկայ նաեւ Սուրբ Կիպրիանոսի վարդապետութիւնն է. և այս դարուս մէջ, ասոր յարեցաւ նաեւ Ահրէնս որն որ, սակայն, կը ճանչնայ որ օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան գործը ոճրաբար պատժոյ արժանի չէ: Քրիստոնէական ընկերութեան սկզբունքին շափազանցեալ այդ գործադրութիւնը հակասական է ոչ միայն մարդուս բնութեանը այլ նաեւ ամեն իմաստասէրներու և նոյնպէս ամեն օրէնագիրներու կողմանէ տրուած պատուէրին. «Նուիրական օրէնք մը կայ, կըսէ Կիկերոն, օրէնք ոչ գրուած, բայց որ ծնաւ մարդուն հետ, օրէնք կանխագոյն օրէնագէտներէն, աւանդութենէն, ամեն զրքերէն, և զոր բնութիւնը մեզ ընծայեց քանդակուած իւր անմահ օրինագրքին մէջ, ուսկէ մենք քաղեցինք զայն, ուսկէ մենք հանեցինք զայն. օրէնք նուազ ու սուսմասիրուած քան զգացուած, նուազ սերտուած քան գուշակուած: Այդ օրէնքը մեզ կը գոչէ. ամենամեծ վտանգի մը մէջ, պատրաստուած նենգով կամ բռնութեամբ, ընչափութեան կամ ատելութեան դաշոյնին ներքեւ, փրկութեան ամեն միջոց օրինաւոր է»: Տասներկու տախտակներուն պարունակած օրէնքները ներելի կը կացուցանէին զիշերուան գողը սպաննելը: Յուստի-նիանոսի Օրինագրքին մէջ կը տեսնուին. բնագրեր որք

օրինաւոր կը համարէին մարմնոյն պաշտպանութեանը համար կատարուած ամեն գործերը: Կրօցիուս, Փուֆէնսօրֆ, Պէնթամ, կ'ընդունէին հոսովետական օրէնքին այս տեսութիւնը: Նախկին ոճրագէտները կ'ընդունէին նաեւ, իբր անբռնաբարելի առած, որ օրինաւոր պաշտպանութիւնը կը մերժէ ամեն բռնութեան վերագրելութիւնը (imputabilité), նոյն իսկ եթէ ըլլայ ծայրագոյն:

Օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան տեսութիւնը. — Ժամանակակից ոճրական իրաւագիտութիւնը կը պահանջէ, որպէս զի իբր պաշտպանութեան միջոց գործածուած բռնութիւնները օրինաւոր ըլլան, հետեւեալ չորս պայմաններուն աջակցութիւնը՝ Ա. որ բռնութիւնները յառաջ եկած ըլլան մի անխրաւ նախ յարձակութեանէ. Բ. որ նախ յարձակութիւնը տեղի ունեցած ըլլայ հարուածով և կոփանքով. Գ. որ յարձակումը գործուած ըլլայ անձի մը ապահովութեանը դէմ. Դ. որ սպաննելու կամ վիրաւորելու ներկայ նարկաւորութիւն եղած ըլլայ:

Ա. Նախ յարձակութիւնը պարտի ըլլալ անխրաւ. — Ապաքէն, ո՛ր և է յարձակում չ'է կարող արգարացնել մարդասպանութիւնը, ոչ ալ ծանր հարուածներու վերքերը, ընկերութեան մը մէջ որ օրէնքներ և ատենակալներ ունի յանցաւորները պատժելու համար: Բայց հոգ չ'է որ նախ յարձակը իւր գործողութեանն անօրինաւորութեանը գիտակցութիւնն ունենայ կամ ոչ. որ ըլլայ, օրինակի համար, խենթ մը կամ զինով մը, և կամ թէ անհատ մը որ իրենը չ'եղած իշխանութիւն մը ունենալ կը կարծէ, վասն զի անձնապաշտպանութեան իրաւունքը մեր անձնապաշտպանութեան համար ունեցած հոգէն առաջ կուգայ: Գործ մը որ ներելի դատուած է բնական օրէնքէն և ընկերային օրէնքէն, որպէս հայրական յանգիմանութիւն մը, չի կրնար ներելի ընել այն հարուածները զոր զաւակ մը կուտայ իւր հօրը. և օրինաւոր իշխանութեան կողմանէ հրամայուած գործադրութեան կամ զսպման գործողութիւնները չ'են կարող նոյնպէս արտօնել և ոչ մի բռնութիւն որպէս միջոց պաշտպանութեան: Նախ յարձակութեան անխրաւորութիւնը այնքան իրաւունքներ կուտայ զոչին որ նախ յարձակը չի կրնար վկայութեան բերել օրինաւոր

պաշտպանութեան բացառութիւնը, արգարացնելու համար բռնութիւններ ընդդէմ անոր զոր կրատիպէ ինքզինքը պաշտպանելու հարկին, նոյն իսկ շափաղանցութեամբ:

Բ. Յարձակուելը պարտի տեղի ունենալ բռնորոշութեամբ. — Բերանացի կամ զրաւոր թշնամանք մը չի կրնար երբէք օրինաւոր կացուցանել հարուածները և վերքերը, նուազ եւս մարդասպանութիւնը: Ատի մինչեւ անգամ թեթեւցնող պարագայի պատճառ մը չ'է, ըստ բանին ֆրանսական պատժական օրինագրին որն որ գրգռութիւնը այն ատեն միայն կ'ընդունի երբ տեղի ունեցած են ծակը հարուածներ կամ բռնորոշութիւնը:

Գ. Նախարձակորէնը պարտի տեղի ունեցած ըլլալ անձի մը ապահովութեանը դէմ. — Կրօնիւս, Պարպէյրաք և Պէնթէամ կ'ուսուցանէին որ մարդասպանութիւնը ներելի է երբ հարկաւոր է մեր ինչքերուն պաշտպանութեանը: Բայց Փուֆէնտօրֆ, այդ մասին հռովմէական օրէնքին սկզբունքներուն հետեւելով, կը հաստատէր տարբերութիւն մը կեանքին և ինչքերու մէջ որք հարկաւոր բաներ չ'են գոյրքեան: Յրանսական պատժական օրինագրերը չ'ընդունիր որ ընչից դէմ եղած նախարձակութիւնը կարենայ նկատուիլ իբր արգարացուցիչ պատճառ: Այս օրինագրին 328-րդ յօդուածը չի ներեր բնաւ որ օրինաւոր ըլլայ սպաննել գողը որ չի յարձակիր և նոյն իսկ չի սպառնար անձի: Սեփականութեանց պաշտպանութիւնը կ'արգարացնէ մարդասպանութիւնը և հարուածները մի միայն գիշեր ատեն պատէն կամ պատուհանէն մտնելու եղանակաւ կամ խորտակումով և բռնութեամբ կատարուած գողութեանց պարագաներուն մէջ:

Բայց եթէ այն օրէնքը կը մերժէ ինչքերու դէմ եղած նախարձակութիւնը, նա կ'ընդգրկէ իւր կանխատեսութիւններուն մէջ նախարձակութիւնը ընդդէմ երրորդ անձի մը: Բազում ստար օրէնքներ հասկցան, որպէս ֆրանսականը, թէ այն գորեղ և բուռն պաշտպանութիւնը զոր կը գործածեն յօգուտ տղու մը, կնոջ մը, ընդհանրապէս բացարձակօրէն կամ յարաբերաբար տկար անձի մը, ոչ նուազ արժանի է ներման քան զայն որ նպատակ ունի ինքնապաշտպանութիւնը: Այս առթիւ

Թիսո¹ կը յիշէ որ Պրազիլիոյ օրինագրերը արգարանալի ոճիրներուն կարգը կը դասէ ոչ միայն այն ոճիրներն որք գործուած են մարդու սեպհական անձին կամ իրաւանքներուն պաշտպանութեանը համար, այլ նաեւ այն ոճիրներն որք գործուած են յանցաւորին կամ երրորդի մը ընտանիքին պաշտպանութեանը համար: Միայն պահանջուած բան մը կայ նէ ան ալ չարիքին ստուգութիւնը և երկրորդ պաշտպանուածին կամ պաշտպանողին կողմանէ տեղի չի տրուած ըլլալու հանգամանքն է: « Գեղեցիկ շարժում մ'է, կը գոչէ Պէնթէամ², այն շարժումը որ մեզ մոռցնել կուտայ իւր անձին վրտանգը և վազել կուտայ մեզ հասնելու մեծ վտանգի մը առաջին աղաղակներուն: Օրէնքը պարտի լաւ մը զգուշանալ տկարացնելէ քաջարտութեան և մարդասիրութեան մէջ եղած այդ վեհանձն միաւորութիւնը. շատ աղէկ բան մը ըրած կ'ըլլայ օրէնքը եթէ մեծարէ, եթէ վարձատրէ զայն որ ատենակալի պաշտօնը կը կատարէ ի շնորհս հարստահարեալին: Շատ կարեւոր կ'ըլլայ հասարակաց փրկութիւնը եթէ ամեն մարդ ինքզինքը նկատէ որպէս բնական պաշտպանը ուրիշ ամեն մարդու »:

Դ. Սպաննելու կամ վիրաւորելու համար ներկայ հարկաւորութիւն եղած պարտի ըլլալ. — Ինքզինքը պաշտպանելու իրաւունքը գործածելու համար, պէտք է, ինչպէս որ կըսէ Փուֆէնտօրֆ « որ վտանգն ըլլայ ներկայ և փակուածի պէս ըլլայ անբաժանելի կէտի մը մէջ »: « Եթէ տեսնեմ, կըսէ նաեւ միեւնոյն իմաստասէրը, մարդ մը որ կուգայ վրաս յարձակել, սուրը ձեռքը, այնպիսի դէմքով մը որ պէտք եղածին շափ կը շոսկցնէ որ սուրը մարմնոյս պիտի խօթէ, և թէ ես ալ բնաւ անը մը չ'եմ գտնիր ապաստանելու, կարող եմ պարպել անոր վրան ատրճանակի հարուած մը, անոր ինձի մօտենալէն և իւր սուրովը ինձի գալչելու կարող վիճակի մը մէջ ըլլալէն առաջ, վախնալով որ, եթէ շատ առաջ գայ, մարթ է այնպիսի վիճակի մը մէջ գտնուիմ որ անկարող ըլլամ դէնքս գործածելու »: Այս օրինակը շատ ճշգրիտ կերպիւ կ'ամփոփէ ամեն տարբերն որք կը

1. Tissot, *Le Droit pénal étudié dans ses principes.*
2. *Théorie des peines.*

կազմեն այն չորրորդ պայմանն որ կը պահանջուի ինքնապաշտպանութեանը օրինաւոր ըլլալուն համար: Մօտադրոտ վտանգ կայ այն ինչ զինուած նախայարձակը կը յառաջանայ զարնելու խորհուրդը յայտնելով: Այս մտադրոտ վտանգը կ'արկնարկէ Տրանսայի պատմական օրինագիրքը երբ կը խօսի ներկայ հարկաշարժքեան մը վրայ: Օրէնքը իրաւամբ կը մերժէ իւր կանխատեսութիւններէն հեռաւոր եղած վտանգը. դուրս կը թողունաւ այն վտանգն որ այլ եւս դարձած է վտանգ ըլլալէ: Նախկին ոճրագետները կը ճանչնան վերջապէս որ երբ վտանգը կարելի է արգիլել փախչելով կամ ուրիշ կերպիւ, մարդասպանութիւնը պէտք չ'է արտօնել: Ապաքէն կարելի չ'է ընդունելն որ ներելիի ըլլայ սպաննել նախայարձակը որոյ յարձակումն ու հարուածները կրնան արգիլուիլ փրկութեան գիւրին միջոցով:

Եթէ պարզ սպառնալիքներ, ինչ որ ալ ըլլան իրենց ծանրութիւնը, չ'են կրնար կազմել վտանգ մը որ բաւական ըլլայ օրինաւոր կացուցանել մարդասպանութիւնը կամ վէրքերը, տարակոյս չի կայ որ կանխակալութեամբ եղած մարդասպանութիւնը պէտք չ'է որ գտնէ և ոչ մէկ արդարացում պատշաճ կերպով կազմաւորուած ընկերութեան մը մէջ: Իրաւ է որ Արոցիոս կ'ուսուցանէր թէ ներելի է սպաննել զայն որմէ յարձակման վախ կայ, եթէ ուրիշ ճամբով մը վտանգէն խոյս տալու կարելութիւն չի կայ: Բայց, Քրիստոսի թուականէն առաջ, Աիկերոն արդէն մարտնչած էր այս տարօրինակ վարդապետութեան դէմ. « ո՞վ ուրեմն երբէք վճռած է և որո՞յ մարթ է արտօնել, առանց ամենուն համար ծանր վտանգ մը ըլլալու, որ ներելի է սպաննել զայն որ վախ կը ներշնչէ, որպէս զի վերջը անկէ բնաւ շրտպաննուի »: Այս մասին պէտք է նոյնպէս յիշել Փուֆենտորֆ, Պարպէյրաք և Մարթէնս. « ասոնք կրնան որ չիկայ ոչ կասկած, ոչ վախ տակաւին անստոյգ վտանգի մը որք բաւ ըլլան իրաւունք տալու առաջն առնելոյ համար անոր որմէ բան մը կը վախցուի... Ապագային ապահովութեանը գալով. ասոր հօգը պէտք է թողուլ ատենակալներու »:

Ազգերու մէջ օրինաւոր ինքնապաշտպանութիւնը. — Ինքնապահպանութեան իրաւունքը, և որով ինքնապաշտպա-

նութեան իրաւունքը, և կամ թէ զօրութիւնը զօրութեամբ իւր մղելու իրաւունքը. առաջինն է ամեն բացարձակ իրաւանքներուն, և է այն որ իբր հիմ կը ծառայէ միւս բոլոր իրաւունքներուն: Այս իրաւունքը պարտի ուրեմն վերաբերիլ ամեն բարոյական անձի, ամեն մարդկային ընկերութեան, ամեն գերագոյն Պէտութեան, որպէս և կը վերաբերի ամեն անհատական անձի: Ինքնապահպանման և օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան զօրութեամբ, մէն մի Տէրութիւն կարող է իրեն հայթհայթել, պատրաստ ունենալ և գործածել օրինական ապահովութեան այն ամեն միջոցները զորս անհրաժեշտ կը դատէ ոչ միայն իւր պաշտպանութեան, այլ նաեւ առաջըն առնելոյ համար կարելի փնտսումներուն, և հատուցում ըստանալ այն փնտսումներուն համար զորս արդէն կրած է: Նա կարող է կատարել ամեն տեսակ սպառնալիքներ, գումարել և կազմաւորել բանակներ, նաւատորմիղներ, ամեն տեսակ զօրագունդեր, պատրաստել թնդանօթներ և ուրիշ զէնքեր, բարձրացնել ամբողջներ երկրին ներսը և սահմանազուլիւր, կազմել բանակետոյներ, կնքել օգնութեան և նիզակակցութեան դաշնադրութիւններ, և այլն: Այսու հանդերձ երկու տեսակ սեղմումներ կան այս բացարձակ իրաւունքին:

Ա. Իւր պաշտպանութեան միջոցներուն գործածութեանը մէջ, ո՞ր և է անկախ Պետութիւն մը պէտք չ'ունի ընդունելու հրամաններ, արգելումներ կամ որոշումներ ո՞ր և է օտար Տէրութենէ: Բայց ո՞ր և է Տէրութիւն ալ, եթէ այդ պատրաստութեանց մէջ նշմարէ նշան մը վրտանգի կամ պատերազմի, և կամ թէ իրեն համար նախարձակութեան կարելի վտանգ մը գուշակելու առիթ մը տեսնէ, կարող է, ինքնապահպանման իւր սեպհական իրաւունքին զօրութեամբ, բացատրութիւն պահանջել այդ մասին զոր ամեն ազգերու շահը կը պահանջէ չի մերժել խնդրուած բացատրութիւնները տալ: Ապաքէն բացատրութեան մերժումը, երկգիմի կամ լերոխտ պատասխան մը չափուած խնդիրքի մը մասին, տեղի կուտայ մի արդարացի անվստահութեան, փոխապառազինութիւններու, ստէպ խի բռնութիւններու և պատերազմներու:

Բ. — Երկրին պաշտպանութեանը համար ամբողջներ

կանգնելու բացարձակ իրաւունքը երբեմն կը փոխուի պայմանագրութիւններով, այն պարագային մէջ երբ ամբողջները սպաննական կը դատուին դրացի Տէրութեանց ապահովութեանը, և երբեմն ալ այդպիսի զիջողութիւն մը կ'առաջարկուի՝ իրր հաշտութեան պայման մը այդպիսի պայմանի մը վրայ պնդելու կարող զորաւոր Տէրութեան մը կողմանէ:

Մօնթէսքիէս ճանչցած է ազգերու մինչեւ օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը, երբ ըսած է «Տէրութեանց կեանքը մարդկան կեանքին պէս է: Ասոնք իրաւունք ունին սպաննելու բնական պաշտպանութեան պարագային մէջ. անոնք իրաւունք ունին պատերազմ ընելու իրենց սեպհական պաշտպանմանը համար...» Գժբողգարար աւելցուցած է «ընկերութեանց միջեւ, բնական պաշտպանութեան իրաւունքը երբեմն յարձակելը անհրաժեշտ կը կացուցանէ, երբ ժողովուրդ մը կը տեսնէ որ աւելի երկարատեւ խաղաղութիւն մը ուրիշ ժողովուրդի մը կործանմանը պատճառ պիտ' ըլլայ, և որ յարձակումը միակ միջոցը պիտի ըլլայ արգիլելու այս կործանումը»:

Գ. Հարկաշարժքեան լրմեղանքը. — Վարդապետները կը վիճարանեն նաեւ հարկաշարժքեան իրաւունքին վերայ, այսինքն այն կէտին վրայ թէ մարդս արտօնեալ է չարիք պատճառել ուրիշին արգիլելու համար մի աւելի մեծ չարիք որ կը սպանայ նոյն ինքն իրեն: Այս խընդրոյն վրայ ալ տեսութիւնը շատ կը տարբերի գործնականէն: Ահաւասիկ այն զոր կըսեն տեսագէտները:

Եթէ բարոյական օրէնքին յատկանիշն է կատարուած ըլլալ ամեն տեսակ զոհողութիւններու չի խնայելով, կը հետեւի որ մարդս պէտք չ'է որ երբեք բռնաբարէ ուրիշներու իրաւունքը խոյս տալու համար վտանգէ մը, ինչպէս նաեւ թողու անոնց վրայ այն չարիքը զոր դիպուածը իրեն վիճակած է: Ամենէն յետին պարագաներն իսկ չ'են կարող դադրեցնել այս կանոնին իշխանութիւնը: Այսպէս, նաւարեկութեան մը մէջ, երբ նաւատարի մը փրկութեան միջոց մ'ըլլալով բռնած է տախտակ մը, ան որ անոր մօտը խղղուելու վրայ է, իրաւունք չ'ունի բռնութեամբ զայն անոր ձեռքէն առնլոյ. այսպէս ալ այն նաւապետն որ բեռան աւելի ըլլալուն

պատճառաւ ընկղմելու սպաննացող նաւու մը վրայ դէպ ի անդունդը զօրելու մօտ եղող հարկաւոր ճամբորդները ազատելու համար քանի մը անհատներ ծովը նետել կուտայ, արժանի է մարդասպանութեան պատժոյ: Մեկնելով այն սկզբունքէն որ պարտքին օրէնքին յատկանիշն է որ իւրաքանչիւր որ պարտի զոհել իւր կեանքը անոր հնազանդելու համար, այն իմաստասէրները՝ որք կուրանան հարկաշարժքեան իրաւունքը՝ կը դատապարտեն նոյն իսկ զայն որ վնաս հասուցած է ուրիշներու անդիմադրելի բռնադատութեան մը ազդեցութեանը տակ: Ասոնք և ոչ իսկ չքմեղանք մը կ'ընդունին ի շնորհս անոր որ շատ թեթեւ վնաս մը հասուցած է ահագին վտանգ մը արգիլելու համար: Այդպէս, երբ ես ծարաւէ և անօթութենէ մեռնելու աստիճանի մէջ գտնուիմ ծառի մը մօտ որոյ պտուղները կրնան զիս կազդուրել, և տէրն ալ հոն ներկայ՝ կը հակառակի իւր ստացուածքը եղող ծառին պտուղը ուտելով կեանքս ազատելուս, բնական իրաւունքը կ'արգելու եղեր ձեռք անցնելու անոր պտուղները առանց անոր հասուցութեանը:

Այս տեսութիւնը սքանչելի է սուրբերու և դիւցադներու համար, բայց բնաւ մարդկութեան համար յարմար չ'է: Անձնուրացութիւնը, զոհողութիւնը, կ'ենթադրեն հոգւոյ այնպիսի բարձրութիւն մ'որ հասարակ մահկանացուներուն գործը չ'է: Գիւրին է խօսիլ հեռուէն բացարձակ անձնուրութեան վրայ. սակայն որքան ալ վսեմ ըլլան փիլիսոփաներուն վարդապետութիւնները, ինքնապաշտպանութեան բնազդը չը պիտի դադրի յար և հանապաղ մեր բնութեանը ամենէն ճակատագրային օրէնքը ըլլալէ: Եթէ ստոյգ է որ մարդս Աստուծոյ կողմանէ շրկուած է երկրիս վրայ, իւր կեանքը պաշտպանելը իրեն համար պարտք մ'է, կեանքը որ ինչքերուն առաջինն է. ոչ նուազ անհրաժեշտ պարտականութիւն մ'ալ է պաշտպանելու արեւն անոնց որք իրեն սիրելի են, և որոց գոյութիւնը հարկաւոր է իւր բարոյական զարգացմանը. ատի վերջապէս ընկերային կեանքին մէկ կանոնն է որ անհատական շահը պէտք է մոռցուի մեծամասնութեան շահուն առջեւ: Արեմն իւր անձին կամ իւր ընկերներուն պաշտպանութիւնը մարդուս մեծագոյն շահն է և պարտի դեր ի վեր ըլլալ առաւել կամ նուազ

զգացական ամեն ուրիշ նկատողութիւններէն: Կեանքին պաշտպանութենէն զատ, ուրիշին եղած շարիքի մը համար չքմեղանք ընդունել կարելի չ'է, որովհետեւ այս աշխարհին ամեն հարստութիւնը, փառքն ու զօրութիւնը, եթէ մեր նմանւոյն միակ մէկ արտասուքովը ստացուած են շատ և շատ սուղի կը նստին: Կեանքին պաշտպանութիւնը կը դադրի վերջապէս ներելի ըլլալէ երբ խնդիրը մեծամասնութեանը փրկութեանը վրայ է:

Մինչդեռ Բարոյագիտութեան մէջ քանի մը փիլիսոփաներ կուզեն ապացուցանել որ վախը, որքան ալ մեծ ըլլայ, բաւական պատճառ մը չ'է շարիքը ընելու համար, ամեն օրէնսգիրները՝ ի նկատի առնելով մարդկան մեծագոյն մասին տկարութիւնը՝ կը համաձայնին ընդունելու որ եթէ վախը մեծ քաջութիւն մը սասանելու բնութիւնն ունի, կրնայ ընծայել կատարեալ չքմեղանք մը. սա պայմանաւ որ սակայն վտանգն ըլլայ շատ ստիպիչ, և թէ կարելի չ'ըլլայ գայն արգելու և ոչ մի օրինաւոր կերպով, կամ ատոր դէմ գնելով անձնական զիմարտութիւն մը, կամ օգնութեան կանչելով օտար զօրութիւն մը, և կամ թէ յապաղել տալով կատարումը: Ապաքէն, գործողութեան վերագրելիութիւնը (imputabilité) կ'ենթադրէ որ գործողը անկէ քաջուելու ազատ էր: Նա որ գործած է միայն բռնաբարութեամբ, տիրացեալ անգիմարտելի զօրութեամբ մը, չի կրնար ուրեմն պատասխանատու ըլլալ յայտ պատժական օրէնքին: Այս սկզբունքը նուիրագործեալ է ամեն օրէնսգրութիւններէ: Գալով այն գործողին որ մի միայն զրգուած է իւր կիրքերուն բորբոքումէն կամ իւր իսկ սեպհական անկարգութիւններէն, կարելի չ'է օգնութեան կանչել բռնադատութեան վճռական չքմեղանքը:

Ի. Թշուառոտքեան չքմեղանքը. — Սպասնայիքները չ'են կրնար համարժէք ըլլալ բռնադատոտքեան, մինչեւ որ չ'ըլլայ անգիմարտելի բռնութիւն մը: Բրուսիական Օրինագիրքը չ'ընդունիր որ սպառնալեաց վախը՝ որոյ արգիւնքը կարելի էր հեռացնել հասարակաց իշխանութենէն կամ ուրիշ կերպով, բաւական ըլլայ օրինաւոր կացուցանելու յանցանք մը. և Պրագիլիոյ Օրէնքը կը պահանջէ որ « ամբաստանեալին արգիլել ուզած շարիքը իրականապէս ստոյգ շարիք մը ըլլայ: Բայց անօթու-

թիւնը, բայց յետին ծայր թշուառութիւն մը, բայց օրինաւոր իշխանութենէ մը բղիտոյ հրամանն ու պատուէրը, չ'են կարող երբեմն արդարացնել վնասակար (dommageable) մի քանի արարքներ:

Շուէտական Օրինագիրքը անմեղ կը յայտարարէ զայն որ, մեծ վտանգ մը արգիլելու համար, ուրիշին բանին կը տիրանայ: Անգլիական Օրէնքը նուազ ներողամիտ է. չ'ընդունիր որ անօթութիւնը կարենայ չքմեղացնել զօրութիւնը. բայց կ'ենթադրէ երգուեալներ (jury) և մեղմացուցիչ պարագաներ: Աւստրիական Պատժական Օրինագիրքը միայն պարզ թեթեւում (atténuation) մը կը շնորհէ: Կրոցիուս կ'ընդունէր անօթութեան չքմեղանքը, հարկի առանձնաշնորհումը սեղմելու յատուկ քանի մը պայմաններով: Փուֆէնտօրֆ և Պարպէյրաք կ'ուսուցանէին որ հարուստին աւելորդը պէտք է որ արուի ազբատներուն, և այս սկզբունքէն կը մեկնէին ստիպողական պէտքի մը ազդեցութեանը տակ գործուած գողութիւնը արդարացնելու համար: Իննովկէնտիս ԺԱ. Ս. Պապը դատապարտեց այս վարդապետութիւնը:

Կոյր Հնազանդոտքեան խնդիրը. — Բարոյական բռնադատութիւնը կրնայ նաեւ յառաջ գալ երկու պարտքերու հանդիպումէն, ընդդիմութենէն, բախիւնէն, և հոս է որ կը ներկայանայ կրաւորական կամ կոյր հնազանդոտքեան (obéissance passive) խնդիրը: Եւրոպական բարուց և հիմնական կանոններուն վիճակին մէջ, տիրոջ հրամանը երբեք արդարացուցիչ բան մը չի կըրնար ըլլալ ծառային մասին, ոչ ալ առնուանոյն հրամանը կնոջը մասին. հօրը հրամանն ալ նմանապէս չի կրնար որդւոյն կողմանէ գործուած ոճիրը արդարացնել: Բայց օրէնքին հնազանդելու պարտականութիւնը, օրինակի համար, զինուորական ծառայութեան պահանջումները արդեօք չ'են հարկադրի ամեն պատասխանատուութեան կոյր, առանձնազանց գործադրութեան մը: « Պէնժամէն Քօնսթան կըսէ որ օրէնքին հնազանդելը պարտք մ'է, բայց, ամեն պարտքերու պէս, բացարձակ չ'է, յարաբերական է. ատի կը հանգչի այն ենթադրութեանը վրայ որ օրէնքը կը մեկնի օրինաւոր աղբիւրէ մը և կը պարփակուի արդար սահմաններու մէջ », և այլն: Գալով զինուորին հնազանդութեանը, որ կոյր ծառայու-

թիւն մ'է, ըստ որում զինուորականը իւր պետերուն ձեռքերուն մէջ շնչաւորեալ մեքենայ մ'է, բանակներու հարկաւոր եղած կարգապահութեան սահմաններուն մէջ, այս ամենը լաւ: Բայց սկզբունքը հետու է այնքան բարձակ լինելէ որքան զայն կը կարծեն սովորաբար: «Նոյն իսկ թշնամուոյն դիմացը, կըսէ Պէրիա - Սէն - Փըրի¹, անակնկալ պարագաները և նորանոր հրամաններ ուղելու անկարելիութիւնը կրնան երբեմն արգարացնել անհնազանդութիւնը: Ծառայութենէն դուրս, ստոյգ է որ իրաւունքն ու բարոյականը պարաին յաղթել պետին քմահաճոյքին: Ո՞վ կը համարձակի պաշտպանել որ մեծաւորի մը հրամանը կ'արգարացնէ մարդասպանութիւնը, գողութիւնը, սահմանադրական կամ երկրորդական օրէնքներու բռնաբարութիւնը: Զօրավարները իշխանութիւն ընդունած են իրենց զինուորներուն կեանքը վտանգելու, բայց մի միայն հայրենիքը պաշտպանելու և կանոնաւորապէս յայտնուած ազգային կամքը յարգել տալու համար: Բացարձակ կոյր հնազանդութեան տեսութիւնը կը յարմարի յափշտակիչներու...»:

Պետական հարկիւն (raison d'Etat) խեղիքը. — Հարկաշարժը, օրինաւոր պաշտպանութեան, կոյր հնազանդութեան ինքիքը նորէն յառաջ կը բերուի անով զոր քաղաքականութեան մէջ պետական հարկ կ'անուանեն: Իրաւագէտն Պէլիմ, զոր մինչեւ հոս յիշելու այնքան առիթներ ունեցանք, իւր իմաստասիրութիւնը իրաւագիտութեան անուն դրքին մէջ ամբողջ գլուխ մը յատկացուցած է ապացուցանելու համար այն հիմնական ճշմարտութիւնն որ երկու բարոյական շիկայ, և թէ ներելի չ'է ընել, ամենուն շահուն համար այն զոր կարելի է իւրաքանչիւրին շահուն համար: Սակայն կարելի չ'է վիճել որ ամեն քաղաքական ընկերութեան առաջին օրէնքն է ինքզինքը փրկելը. գերագոյն օրենքը ժողովրդեան փրկութիւնն է (Salus populi Suprema lex est) կըսէր Վիկեթուն: Իրաւ է որ Մօնթեպիէօ իւր Հռովմայեցոց մեծոքեանն ու ակիւսները պատճառները անուն երկին մէջ ապացուցած է որ Հռովմայ սահմանադրու-

1. Berriat - Saint - Prix, *Théorie du Droit constitutionnel français.*

թիւնն ու ազատութիւնը կորսուեցաւ Տէրութիւնը ազատելու պատճառանքին ներքեւ ի կիր առնուած դիկտատորական իշխանութեանը չափէն աւելի յաճախակի գործածութեանը հետեւանօք: Բայց եթէ համաձայն է Պատմութեան որ ամեն դարու մէջ Պետական հարկը իբր պատրուակ ծառայած է արգարացնելու համար բարոյական օրէնքին ամենէն ֆրակիւրան բռնաբարութիւնները, սակայն ոչ նուազ ստոյգ է որ ժողովրդեան փրկութիւնը, որպէս և անհատին փրկութիւնը, կարող են ստէպ արգարացնել՝ մի հաւասար աստիճանով՝ անկանոն միջոցներուն գործածութիւնը, երբ հարկն է որ զայն կը պահանջէ:

Ընկերասիրութիւնը Բնական Իրաւագիտութեան սկզբունք մ'է՞ րե ոչ. — Ստիկայ ալ ուրիշ խնդիր մ'է զոր իրաւագիտութեան վարդապետները կ'առաջարկեն զիտնալու համար թէ արդեօք Բնական իրաւագիտութիւնը կը հրամայէ՞ ինձ թէ ոչ բարիք ընելու իմ նմաններու, երբ կարող եմ, բնական է առանց բան մը զոհելու այն ամենայնէ որ ինձ կը վերաբերի: Սյո մասին Վիկեթուն պահած է և մինչեւ մեզ հասուցած Լենիուսի երեք տող գեղեցիկ ստանաւորը որուն մէջ լատին բանաստեղծութեան հայրը ճամբան կորուսած ճամբորդին ճամբան ցուցնող մարդը կը նմանցնէ այն մարդուն որ կը թողու որ ուրիշները զան վառելու իրենց կանթեղը իւր կանթեղէն, առանց պակսեցնելու այն լոյսը որ կը լուսաւորէ իւր կանթեղը: Հռովմայեցի արեղերահոյակ ատենաբանը ինքն ալ կը յանձնարարէր ընելու այն ամեն ծառայութիւններն որք բնու մեզի ծանր չ'են գար: Բայց իրաւագէտներուն շատերը բարեգործութիւնը չ'են ընդունիր իբր կանոն մը Բնական Իրաւագիտութեան: Ար խոնարհին այն առաքինի մարդուն առաջին որ ծառայութիւն կը մատուցանէ. բայց բարիք ընել ուրիշի, ծառայող, բարեսէր ըլլալ « ասոնք զովելի յատկութիւններ են, կ'ըսեն Պէլիմի հետ, ասոնք իրաւասական (juridique) պարտականութիւններ չ'են: Ունիք միջոց գործ մը հայթհայթելու ընտանիքի հօր մը որն որ գիտէք որ պատուաւոր է, կարող և բազմակարօտ վիճակի մէջ և չ'էք ըներ. կրնան մեղադրել զձեզ ձեր այդ ընթացքին համար, բայց չ'են կրնար ըսել որ պատուոյ հա-

կառակ գործած էք. պատճառն ալ սա է որ որովհետեւ դուք բնական իրաւագիտութեան տեսակէտով պարտաւոր չ'էիք անոր օգնութեան հասնելու » :

Այս ետասէր վարդապետութեան կուսակիցները կ'ընդունին սակայն չափ մը, անշուշտ բոլորովին ատելի չեբեւնալու համար : « Եթէ բնաւ պարտաւորեալ չ'եմ, կ'ըսեն ասոնք, բարիք հայթհայթելու իմ նմանեացս, գէթ պարտաւորեալ եմ անոնց սպառնացող շարիքն անոնցմէ չեռացնելու, երբ կարող եմ անոնց օգնելու առանց վտանգի ենթարկուելու » : Այսպէս խորհողները չ'են ուղեր գիտնալ և ոչ մի տարբերութիւն ընդ մէջ մարդասպանին որ կ'սպաննէ, և անոր որ, տեսնելով հանդերձ որ մարդ մը խղզուելու վրայ է, կը մերժէ կարկառելու անոր իւր ձեռքը դայն եզերքը հանելու համար : Բայց այս իմաստասէրք բացարձակապէս կը մերժեն դրական օրէնքին ետասիրութեանը դէմ վաւերացում մը հրովարտակելու իրաւունքը, որովհետեւ, ըստ իրենց, « իրաւունքին սկզբունքը բարեգործութիւնը չ'է, այլ բարեկարգութիւնը » :

Անհատական շահուն առաքեալները ինքզինքնին ցոյց կու տան նաեւ քաղաքական գեանին վրայ ալ : Ասոնք են որ կը քարոզեն, ժողովուրդէ ժողովուրդ եղած յարաբերութիւններուն մէջ, « Chacun chez soi » ի վտանգաւոր վարդապետութիւնը և որ, հայրենասիրութեան պատրուակին ներքեւ, կ'ընդունեն մարդկութեան իրաւունքները : « Առաքինութիւնը խթոյիներ կը շինէ, կ'ըսեն. իրաւունքին գիտութիւնը կը զբաղի մի միայն անով որ կրնայ ըլլալ... Ժողովուրդներէն ալ անհատներէն պահանջուածէն աւելի պէտք չ'է պահանջել : Ապետական քաղաքականութիւնը և ոչ մի պարագայի մէջ պարտականութիւն մ'է » :

Երբ այս դպրոցը ուրիշ արդիւնք չ'ունենար եթէ ոչ նուաստացնել նոր սերնդոց բարոյական մակարդակը, և խամբել սիրտը, պէտք էր պատերազմիլ իրեն դէմ յանուն վեհանձն զգացումներու որք ժողովուրդեան մը ամենէն ազնիւ փառքն են : Բայց ատոր յանցանքն է կըրկներու չափազանց ստրկական եղանակաւ մը այն հինցած փաստերը որոց ետեւը ամրացած մնացած են ամեն երկիրներու և ամեն դարերու անձնասիրական իշխանու-

թիւնները : Ընկերութիւնը միշտ ապրած է անհատականութեամբ, պատմական ժամանակներուն սկիզբէն ի վեր. և մարդկութիւնը աղէկ զիտէ այն նեղութիւնները զորս հոգիին այդ բորոտութիւնը իրեն քաշել տուած է : Պատերազմները, յեղափոխութիւնները, քաղաքային պայքարները, ամեն տեսակ պատուհասները, եղած են, ատելութեան և թշուառութեան պէս, մինչեւ մեր աւելի մեղմացեալ բարոյից ժամանակներուն մէջ, աղիտարեր ուղեկիցները քաղաքական անձնասիրութեան որպէս և անհատական անձնասիրութեան : Սակայն շատ հարկաւոր է կանկ առնուլ այս գառիվայրին վրայ, և խնդրել ընկերային կեանքին էական պայմաններուն դիտողութենէն լաւագոյն ուղղութիւն մը :

Եթէ անձնասիրութիւնը ցանած է աւերածներ և թափել տուած է արտասուքներ աշխարհիս տեսարանին վրայ, ծանօթ առաջին դարերէն ի վեր, անհատականութեան ոգին նպաստաւոր չ'է ուրեմն մարդկութեան բարոյական զարգացմանն ու բարորութեանը : Ընկերութեան մէջ ապրող մարդու պէտքերը քիչ մ'աւելի ընդունելով՝ իրաւագէտները, օրէնդիրները և քաղաքագէտները հաստատած պիտի ըլլային որ խաղաղութիւնն ու փոփոխակի օգնութիւնը մարդկային էակին առաջին տենչանքն են : Ապաքէն մարդու կազմութիւնը այնպէս է որ անհրաժեշտապէս ստիպուած է միացնելու իւր ջանքերը միւս մարդոց ջանքերուն, որպէս զի ոյժերու կեդրոնացումով մը լրացնէ իւր անձնական անբաւականութիւնը : Չեանտուութիւնը, և փոփոխակի օգնութիւնը, փոխադարձ սատարութիւնը, ամենուն ջանքերուն միութիւնը հասարակային աշխատակցութեան գործի մը մէջ, ասիկայ է մարդկութեան հիմնական սկզբունքը, պարտքին դերագոյն օրէնքը, առանց որոյ մարդս՝ իւր կազմութեանը հետեւանօք՝ պիտ' ըլլար բոլոր էակներուն ամենէն տկարը, ամենէն անարգը, և ամենէն թշուառը : « Ընկերսիրութիւնը, իրաւամբ կըսէ Հուզէլ¹, ուրեմն, ինչպէս որ կը տեսնուի, պարզապէս աստուածաբանական առաքինութիւն մը չ'է մի միայն խղճին դատաստանին հարկին տակ : Ընկերսիրութիւնը մարդկութեան կազմա-

1. Honzel, Constitution sociale (էջ 78 և 79) :

կան սկզբունքն է : Առանց անոր կ'անհետանայ ամեն ընկերային կապ . ամեն ընկերակցութիւն , ամեն հաղորդութիւն , ամեն աշխատակցութեան գործ անկարելի է . որ կողմն որ դարձնեն աչքերնին ուրիշ բան չը պիտի տեսնեն եթէ ոչ այլասեւ մասեր որք կը ձգտին ներհակ ուղղութիւններով և իրարու կը զարնուին շարունակ » : Մարդկան ամենն ալ մին միւսոյն համերաշխ են , ամենքն ալ մին միւսէն բացարձակ կախումն ունին , որովհետեւ ամենքն ալ իրենց բնութեանը համաձայն ապրելու և երջանիկ ըլլալու համար իրարու պէտք ունին : « Մեզի բաղդատամար ուրիշները դատելու շափ իւր անձին վրայ իշխանութիւն ունենալ և վարուել ուրիշներու հետ այնպէս որպէս կ'ուզենք որ վարուին մեզի հետ , ատի այն է զոր մարթ է կոչել մարդկութեան վարդապետութիւնը : Ասկէ անդին ուրիշ բան չի կայ » . այսպէս կը խօսէր ու կը քարոզէր Գունկ-Փու-ցէօ (Կօնփիկիոս)՝ Չինացոց Քրիստոսը , Ծնորհաց թուականէն շատ և շատ դարեր առաջ : Եւ Քրիստոսնութեան աստուածային Հիմնադիրը , որ զոհ զնայ իւր ժամանակին զօրաւորներուն անձնասիրութեանը , չի կտակեց մարդկութեան յետագայ գերագոյն նշանաբանը « ըրէք ուրիշներուն այն զոր կուզէք որ ձեզի ընեն » . նշանաբան որ ոչ միայն մասնաւորաց յարարութիւններուն անհրաժեշտ հիմը կը կազմէ , այլ նաեւ հիմունքն է ամեն ճշմարիտ քաղաքականութեան :

Ուրեմն պէտք չ'է վարանիլ գասելու ընկերսիրութեան օրէնքը Բնական Իրաւագիտութեան կանոններուն մէջ , որովհետեւ անհրաժեշտ է մարդուս ընկերութեան մէջ ապրելուն :

Բնական Իրաւագիտութեան ուսուցիչներէն ուսուցիչներէն օգտակարներէն . — Մինչեւ հոս պարզուած խնդիրները և շատ մը ուրիշ խնդիրներ զորս մէկ կողմ թողուցինք չի բեռնաւորելու համար մեր աշխատութիւնը անհուն մանրամասնութիւններով , բաւ են Բնական Իրաւագիտութեան ուսուցիչներէն կարեւորութեանը վրայ գաղափար մը տալու համար : Ահրէնս շատ ճշգիւ տպացուցած է այն ամեն առաւելութիւնները զորս իրաւագիտները , օրէնագէտները , նոյն իսկ դատագէտներն ու օրէնադիրները կրնան քաղել այդ ուսուցիչներէն : « Իմաստասիրական գիտութիւնները , ըսած է ան , օրոց

մասն կը կազմէ բնական Իրաւագիտութիւնը , արդիւնքն են այն պէտքին զոր կըզգայ մարդկային իմացականութիւնը հետադասելու իրերու առաջին սկզբունքները , վերահասու լինելու գէպքերու և հիմնական կանոններու , զայնս նորէն տանելով այն պատճառին որ անոնց ծնունդ տուած է , այն բանին որ կ'արդարացնէ անոնց գոյութիւնը : Այդ գիտութիւնները իրենց կարեւորութիւնը կըտանան՝ ամենէն առաջ՝ այն գոհացումէն զոր կուտան մարդկային մտքին օրինաւոր և բարձր մէկ փափաքին . և եթէ բնական Իրաւագիտութիւնը մինչեւ իսկ ուրիշ արգասիք չունենար եթէ ոչ աւելի լոյս սփռել իրաւունքի գաղափարին՝ ծագմանը վրայ , սահմանել լաւ մը այն վեհանձն սկզբունքները որք հիմն են արդարութեան , իւր ուսումնասիրութիւնը արդէն գերագանցապէս նորէն արժանի պիտի ըլլար մարդուս . որովհետեւ բանականութեամբ օժտուած էակը կ'ուզէ նաեւ գիտնալ ընկերութեան օրէնքներուն և հիմնական կանոններուն պատճառները : Բայց ինչպէս որ ամեն իմաստասիրական գիտութիւն , որքան ալ վերացեալ և որքան ալ հեռացած երեւնայ ի սկզբան ամեն գործադրութենէ , կը ցուցնէ իւր գործնական մէկ կողմը երբ կ'սկսին զայն խորաքննել , այսպէս ալ Բնական Իրաւագիտութիւնը կը բանեցնէ և միշտ ալ բանեցուցած է մեծ ազդեցութիւն մը Իրական Իրաւագիտութեան ուսումնասիրութեանն ու զարգացմանը վրայ » :

Առաջին առաւելութիւնը զոր մարդս կը քաղէ Բնական Իրաւագիտութեան ուսումնասիրութենէն իմանալն է հաստատուն , տիեզերական , միաձեւ կանոն մը , ըստ որում կարելի է զնահատել զբնական օրինաց յարաբերական լաւութիւնն ու կատարելութիւնը : Ապաքէն մարդկային օրէնքները բազմադիմի են , ստեպ ալ իրարու ներհակ . զուրկ են միութեան և տիեզերականութեան յատկութենէն : Ժողովրդոց օրինադիրքերը կամածին սրամաղորդութիւններու շփոթ ամբողջութիւն մը պիտի երեւնային եթէ իմացականութիւնը չ'ըմբռնէր մէն մի նիւթին սկզբունքը , փնտաելով զայն հաստատող պատճառը մարդուս և ընկերութեան բնութեանը մէջ :

1. Ahrens, Cours de Droit Naturel.

Բնական իրաւագիտութեան ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն օգտակար է տալու համար մարքին ընդհանուր գաղափարներ օրինադրութեանց վրայ, այլ ատոր արդիւնքն է նաեւ արթնցնելու և զարգացնելու, իմացականութեան հետ, արգարին զգացումը մարդու սրտին մէջ: Ատկէ զատ, ան գերազանցօրէն յարմար է հասունցնելու և լուսաւորելու օրինաց և զրական իրաց վրայօք դատողութիւնը: Առանց ծանօթութեան ընդհանուր սկզբունքներու, մարթէ, բուն նայինք նէ, բաւական հմտութիւն ստանալ օրէնքներուն մեքենական զործագրութեանը մասնաւոր պարագաներուն որք կը ներկայանան կեանքին մէջ: Այն ատեն միայն օրէնագետ ըլլալ կարելի է: Բայց արժանաւոր իրաւագէտ մ'ըլլալու համար, պէտք է ճանչնալ օրէնքները իրենց բանական պատճառներովը, և չի մոռնալ իրաւունքը օրէնքին տառին համար:

Եթէ խնդիրը զրական օրէնքը մեկնելու վրայ է, Բնական իրաւագիտութեան ուսումնասիրութիւնը մեծամեծ միջոցներ կ'ընծայէ դատաւորին որ օրէնսդրին լուծենէն՝ ինքզինքը տուած է իւր սեպհական լոյսին: Մարդկային օրէնսդրութիւնները որքան ալ կատարեալ ըլլան զրեթէ միշտ ուրիշ բան չ'են ընծայել եթէ ոչ պակաս կողմեր, մութեր, կամ թերի վճիռներ ոչ նախատեսեալ պարագաներու համար: Պէտք չ'ըլլար այն ատեն երթալ մինչեւ օրէնքին բանին, շարժառիթին որ առաջնորդ եղած է օրէնսդրին, ենթադրելով որ սա ուղած ըլլայ այն բանը որ համաձայն է ընկերութեան շահերուն և պէտքերուն: Ծրանսական օրէնքը Բնական իրաւագիտութիւնը Գրական իրաւագիտութեան լրացուցիչ մասը ըրած է: Նախօրէժնեան Օրինագրքին սկզբնական օրինագծին մէջ այսպէս ըսուած է. «Քաղաքային խնդիրներու մէջ, դատաւորը, եթէ որոշ և մեկին օրէնք մը չի գտնուի, պաշտօնեայ մ'է բնական արդարութեան (équité): Բնական արդարութիւնը վերագարձն է դէպ ի Բնական օրէնքը, կամ թէ դէպ ի զրական օրէնքին լուծեանը մէջ ընդունուած սովորութիւնները»: «Եթէ օրէնք չի գտնուի, կ'ըսէին յիշեալ օրինագրքին խմբագիրները, յառաջաբանին մէջ, պէտք է դիմել սովորութեան կամ բնական արդարութեան:

Բնական արդարութիւնը վերագարձն է դէպ ի բնական օրէնքը, զրական օրինաց լուծեանը, մթութեանը կամ ընդդիմութեանը մէջ: Բազում Օրէնսդրութիւններ — որոց մէջ աւստրիականը յատկապէս — յայտարարած են Բնական իրաւագիտութիւնը որպէս օժնդակ աղբիւր մը Գրական իրաւագիտութեան:

Բնական իրաւագիտութեան ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն օգտակար է իրաւագէտներուն, այլ նաեւ անհրաժեշտ է նոյն ինքն օրէնսդիրներու: Մարդկան օրէնքները անփոփոխելի չ'են. ասոնք կը փոփոխին ընկերութեան պայմաններուն, պէտքերուն և շահերուն հետ որք իրենց ծնունդ տուած են: Ստէպ խօսք կ'ըլլայ փոփոխել զըստուող օրէնքները, կամ մտցնել նորանոր սկզբունքներ, կամ հաստատել նաեւ բոլորովին օրէնքներու նոր համաւազում մը: Այդ փոփոխութիւնները զործելու համար պէտք է յենուլ իրաւագիտութեան իմաստասիրական մէկ վարդապետութեանը վրայ, և ծանօթանալ Բնական իրաւագիտութեան կանոններուն, կարելի եղածին շափ ատոնց մերձենալու համար:

Գրական իրաւագիտութեան ճիւղերուն մէջ, ճիւղ մը կայ, վերջապէս, որն որ ուրիշ ամեն ճիւղէ աւելի կապուած է Բնական իրաւագիտութեան. ատի Քաղաքական իրաւագիտութիւնն է որն որ ուրիշ բան չ'է եթէ ոչ արդարութեան սկզբունքին զործագրութիւնը Պետութեան և ընկերութեան կազմակերպութեանը:

«Ուրեմն Բնական իրաւագիտութեան ուսումնասիրութեանը օգտակարութիւնը, կ'ըսէ Սհրէնս, անվիճելի է, նա մասնաւանդ մեր դարուն պէտքերէն մին է, ուր մէկ կողմէն խնդիրը ամբացնելուն և զարգացնելուն վրայ է այն բարւոքումները որք կատարուեցան քաղաքային և քաղաքական օրէնսդրութեան զանազան ճիւղերուն մէջ, և, միւս կողմանէ, բանալ յառաջդիմութեան նորանոր ձամբայներ, մտցնել ուրիշ բարենորոգումներ յարմարուած նորանոր պիտոյից և աւելի ուղիղ զաղափարներու որք տարածուած են ընկերային կեանքին նպատակին վրայ: Ուրեմն ատի Բնական իրաւագիտութեան աւելի կատարեալ ծանօթութենէն և ծաւալումէն է որ կախումն ունի, մեծագոյն մասամբ, քաղաքային և քաղաքական ընկերութեան ապագան»:

Բնական Իրաւագիտոչքեան մշակմանը վրայ պատմական ծանօթոչքիւն. — Վաղեմի հեթանոսութիւնը գԲնական Իրաւագիտութիւնը զատած չ'էր Բարոյագիտութենէն: Քրիստոնէութեան առաջին ժամանակներուն մէջ, Եկեղեցւոյ Ս. Հարք զայն շփոթած էին կրօնքին հետ: Թ.Չ. դարուն մէջ, կրօնական բարենորոգումը նըւիրագործելով ազատ քննութիւնը և պատմական հետազոտութիւնները, նոր տեսութեան մը հիմերը նետեց որն որ անկախութիւն բերաւ հիմնական օրինաց քննադատութեանը մէջ, բայց զքնական Իրաւագիտութիւնը բնաւ չի նկատեց իբր գիտութիւն մը տարբեր կրօնական գիտութենէն: Կրօնիւստի նախընթացներէն և ոչ մին մեծ ճշգրտեամբ մը զանազանած էր, մարդուս պարագբերուն մէջ, այն պարագբերը որոց կատարումը խղճին ձեռքն է միայն, և այն պարագբերը որոց կատարմանը մարդս կրնայ և պարտի արտաքուստ բռնադատուած ըլլալ: Հօլանտացին՝ Հիւլիո Կրօցիուսը եղաւ առաջինն որ կատարեց այդ կարեւոր և լուսաւոր զանազանութիւնը: Նա, 1625ին, Փարիզի մէջ հրատարակեց, իւր մեծ երկը Պատերազմի և Խաղաղոչքեան Իրաւագիտութեան շատ գործօն մէկ մշակմանը: Կրօցիուսի զիրքը մեծ ազմուկ հանեց Եւրօպիոյ մէջ: Ատոր յաջորդեցին անհամար գրութիւններ: Ամենէն աւելի Գերմանիան եղաւ որ ամենէն աւելի ետանդեամբ ինքզինքը սուսաւ այդ ուսումնասիրութեան: Թ.Է. դարուն մէջ կը յիշուին Թօմալիուսի և Լայպնիցի դպրոցները, Թ.Բ. դարուն մէջ՝ Պուրլամաքիի ընտրողական դպրոցը. Թ.Բ. դարուն վերջերն ալ Քանթի դպրոցը: 1830էն անդին ալ Ֆրանսան և յետոյ Իտալիան՝ ետ չի մնալով այս իմաստասիրական շարժման մէջ՝ ի լոյս բերին շատ մը կարեւոր արտագրութիւններ:

Վերջ
Առաջին Մասին
և

Բնական Իրաւագիտութեան

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Ո Ի Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
14	57	Մրացի	Մտացի
18	26	Տէրածը	տէրութիւնը
19	22	տիրութիւնները	գիւրութիւններ ալ
19	29	Պրօցիուսի	Կրօցիուսի
19	57	Սգի	Ոգի
26	6	պարտութեան	որսողութեան
51	20	գրուելիք	արուելիք
51	52	անձատանութեան	անձնագազպանութեան
55	17	բնականութիւնը	բանականութիւնը
57	19	հակատագրաց	հակատագրային
57	25	Իրարու մօտենալու	Իրարու միանալու
41	58	Théonie	Théorie
42	22	Պրօցիուս	Կրօցիուս
45	2	իւր մղելու	եւ մղելու
51	58	Honzel	Houzel
59	27	Թօմալիուսի	Թօմագիուսի

